

ב"ה
שנה לד
גליון א (קצט)
תשרי - חשון תשע"ט

קובץ בית אהרן וישראל

מאסף מרכזי לתורה והלכה לחו"ר הישיבות והכוללים
של מוסדות סטאלין קארלין בארץ ובתפוצות

כתובת המערכת:

רח' אבינועם ילין 11

ת.ד. 50197 ירושלים 91053

טל. 5370106 – 02 פקס. 7978992 – 053

E-mail: beisaron@zahav.net.il

הרב אהרן גבאי

משנת "אלו דברים שאין שיעור" וגירסאותיה

פתיחה / פרק א. המנהגים האומרים מול המנהגים שאינם אומרים / פרק ב. הבדלים בין נוסח המשנה הבבלי לנוסח המשנה הארצי-ישראלי / פרק ג. גירסת "אלו דברים שאדם [ה]עושה אותם [ו]אוכל" / פרק ד. השמטת "וגמילות חסדים ותלמוד תורה" / פרק ה. "וגמילות חסד" / פרק ו. חילופים קטנים נוספים / פרק ז. תוספת מהגמרא שבת קכז בתוך המשנה שבחלק מהסידורים / פרק ח. מקור נוסח צרפת / סיכום / מדור הצילומים

פתיחה

¹מנהג קדום מתקופת הגאונים לומר וללמוד כל בוקר משנת "אלו דברים שאין להם שיעור", במשנה קטנה זו יש הרבה חילופי נוסחאות, בין סידורי העדות השונות (הכוללים 19 נוסחאות שונות!)², וביניהם לכל כתבי היד והדפוסים של המשנה

1 קיצורים ביבליוגרפיים: תולדות נוסח צרפת של 'התפילה שלפני התפילה', ע"ד, צור שפיר, רמת-גן תשס"ו (להלן: שפיר); משניות זרעים עם שינויי נוסחאות, יד הרב הרצוג (להלן: דק"ס השלם). על הנושא הכללי של קטעי משניות בתוך הסידורים ראה: מנחם כ"ץ הנזכר להלן הע' 2 בסוף ערך גניזה. העיון בסידורים העתיקים שהוזכרו במאמר נעשה מתוך המאגר הממוחשב החדש "אוצר הסידורים והמחזוריים".

2 פירוט כתבי היד והדפוסים שהשתמשתי בהם לביור 19 הנוסחאות:
 רס"ג: עמ' שנח אחרי ברכת התורה שהפנים שם אינו לפי 'אא' (כרוך הספר, ודע שכת"י 'אא' נכתב בפרס ומושפע בכשלושים אחוז מנוסח פרס, כך ששליש מנוסח הפנים בסדור רס"ג אינו נוסח רס"ג אלא נוסח פרס המורחב מאד כידוע. ראה בספרי: 'תפלת שמו"ע לפי נוסח פרס ובכורה', הנמצא באוצר החכמה, עמ' 11 בתיאור כת"י ס) אלא לפי קטע הגניזה 'או', עם שנו"ס מקטע גניזה אחר שמתחיל מתיבת 'והראיון'. מצרים הקצר המבוסס על רס"ג (על נוסח זה ראה להלן הע' 8): קטע הגניזה TS H18.7, מכיל בציורו האחד שראיתי סוף ברכת אהבת עולם וברכות התורה ומשנת אלו דברים בנוסח זהה לקטעי הגניזה של רס"ג, (יצויין שאחר 'אלו דברים' יש שם 'אלהי הנשמה' שאין כלל ברס"ג, וכן יש פסוקי יברךך אחר ברכות התורה שלא נזכרו ברס"ג אך יש פסוקים אלו גם בשאר הקטעים של מצרים הקצר כגון TS NS 122.36). הובא צילומם במדור הצילומים.

רשב"ן: כת"י המשובח אוקספורד בודלי 262, קטלוג גויבאואר 896 נעתק בשנת ד' אלפים תתקס"ג מכת"י המחבר, עמ' 10. ולעיתים הבאתי גם נוסח סדור רשב"ן כת"י וטיקן 497 ס' 538, המושפע רבות מנוסח פרס. רמב"ם: מתוך סדר התפלה להרמב"ם שבסוף ספר אהבה ע"פ 'ספר החתום' וכתבי יד תימן ועיין הע' 96 שבפרט אחד קטנטן נראה שכתבי תימן יותר מדויקים מספר החתום.

תימן (מבוסס על הרמב"ם): נוסח תימן בלאדי היום וכמובן בדקתי גם בכמה וכמה ישינים (כגון תכלאל בלדי משנת ש"מ, עם פירוש, כת"י בהמ"ל 4806 ס' 25707, וגם נעזרתי בהערות שב'סדור הרמב"ם' הוצאת נוסח תימן) ויש שינוי אחד חשוב בין החדשים לישינים עיין הע' 79.

גניזה: קטע א TS 8K10 קטע זה יש חלק מברכות התורה בנוסח שלא הצלחתי לזהות, לא זהה לרס"ג, אלו דברים אחרי פסוקי ברכת כהנים, שדר רק "אלו דברים שאין להם שיעור הפאה והביכורים והראיון וגמילות חסד ותלמוד תורה [אלו] דברים" [השלמתי חצאי מילי קרועות כשאין בהם חילופי נוסחאות]. קטעים ב-ד מסדר לימוד כל שהוא: ב' T-S E281 (חצוי מטושטש, קטע זה קדום הוא ושרדה בו הצורה "שאין אוכל" ולא מצאתיה באף אחד מן הסידורים שברקתי במאמר זה); ג' JTS ENA 3057.2 (פותח ב'אלו דברים'); ד' T-S NS 329.213. שלשת קטעים אלו הם חלקים מסידור מאותו מנהג (לא ברור המיקום בסידור והמנהג) ומכילים את סדר הלימוד הבא: איזהו מקומן, אמר רבי יהושע מקובל אני ... שאין אליהו.. ולב בנים על אבותם, אלו דברים, ר"ש ברבי אומר אומר הרי הוא אומר רק חזק, ר' חנינה בן עקשיא אומר רצה המקב"ה, [אמר ריב"ל עתיד המקב"ה להנחיל, אמר ר' אלעזר אמר רבי חנינה תלמידי חכמים מרבים, אין כאלוקינו ג.] [ברוך אלוקינו, יתגדל א.]. סדר זה אין לו דמיון כלל בשאר מנהגים בברכות השחר ולכן סביר להניח שאין זה מתפלת השחר אלא איזה סדר לימוד אולי לקט משניות שנאמר בסוף לימוד מסכת אבות. ראה עוד: מנחם כ"ץ, 'קטעי משנה ותלמוד בסידורים ובמחזוריים', ספטמבר 2017, <https://fjms.genizah.org/2017>

מהנספח שם הגעתי לרוב הסידורים בגניזה המביאים משנת פאה [תודתי לירידי הרב מרדכי ויינטרויב על ששלח לי בטובו מאמר זה, ולהרב נועם קפלן שטרח להשיג עבורי צילומי הקטעים] שם הזכיר גם את הקטעים הבאים: T-S AS 102.224; ENA 1487/95; T-S NS 215.29; Or. 108066 Or. 10578 M/6.2; ולא הספקתי לעיין בהם.

פרובנס: סדור כמנהג פרובנס, מקוטלג בטעות כצרפת, מאה יג-יד, פריס 637; סדור שלם פרובנס מיוחס לספרד, מאה י"ג, כ"י פריס 590, ס' 10550; כת"י בהמ"ל 4601; סדור מנהג פרובנס, מיוחס לאיטליה, מאה י"ד לונדון 694 ס' 5060 עמ' 47. בסדור 'סדר התמיד' של פרובנס המאוחר הנוסח מועתק מתוך בסדורי הספרדים הישנים בלא שינוי ובפרט יצוין שחסר כל הרישא כמו בספרד הישן ראה להלן הע' 86. צרפת (הרכבת אשכנז ופרובנס עמ' 47): 20 כת"י המובאים ע"י צור שפיר עמ' 162-175; מחזור ויטרי מהדורת גולדשמידט עמ' קב; ובדקתי בעצמי גם את סדור קדום כמנהג צרפת כת"י פריס 634, המחצית השנייה של המאה הי"ב לערך, וגם סדור מנהג צרפת עם השפעות מפרובנס, נכתב בין השנים קס"ט - קפ"ז, כ"י פריס 642, ונראה שבברכות השחר וסביבתם לא הושפע מפרובנס (וכן גורס כאן 'שבין אדם לחבירו' שאינו נפרץ בפרובנס). [שני אלו נכללים אצל שפיר הג"ל] סדור צרפתי פריס 33, מאה יג יד וכמדומה ששפיר לא השתמש בו.

אנגליה (סניף של מנהג צרפת): כת"י מסוף המאה הי"ב לערך, אוקספורד קורפוס קריסטי קולג' 133; כתב יד מן המאה הי"ג - פריס 633; נוסח התפילה שבספר עץ חיים לונדון, עמ' סז. המשקף את מנהג אנגליה. פולין (סניף של מנהג אשכנז): סדור כמנהג אשכנז המזרחי, עם פירוש לחלק מהתפילות והפיוטים, שנת ק"ג, פריס 646, דפוס פראג רע"ו; שלשת דפוסים לובלין.

ספרד: דפוס נאפולי ר"נ אחר העקידה (ודלא כשפיר עמ' 160, שכתב שאינה מופיעה בדפוס זה); דפוס ליסבון ר"ג; דפוס ונציא רפ"ד המועתק מליסבון ר"ג; כת"י בהמ"ל מהמאה י"ד-ט"ו בהמ"ל 4674 סה"ל 25577; בסדור זכר צדיק כת"י המוזיאון הבריטי 11594 סה"ל 8351 [אלא ששם מופיע גם הרישא וכן הוגה שם כל הנוסח כמו משנת פאה וכמו שצוין שם להדיא בגליון ולכן לא הבאתי נוסחאותיו אלא אציין שחסר בט"ס 'שאדם' וגורס גם ברישא 'וגמילות חסדים' וגורס 'פירותיהם' ולא גורס 'לו לעולם' וגרס 'בין אדם']; סידור ספרדי בערך משנת רכו כת"י לונדון Or_5866 עם הלכות ע"פ טור; כת"י פריס 592 ס' 10552 משנת רמד.

קטלוניה (הרכבת ספרד ופרובנס): סדור קטלוניה מיוחס לספרד, וטיקן 360 ס' 705, עמ' 17-18 בסריקה; סדור קטלוניה כת"י גינצבורג 821; סדור קטלוניה לכל השנה כת"י אוקספורד 1137. איטליה: הרבה כתבי יד ודפוסים ראיתי וכולם זהים, ועיין הע' 129.

רומניא: דפוס קושטא ר"ע (והעתקו ונציא רפ"ג). (אין כמעט כתבי יד אמתיים של סידורי מנהג זה ואכמ"ל). קנדיא (הרכבת רומניא וצרפת): קנדיא מיוחס לרומניא לחול ולליל שבת עם ברכת המזון, מאה ט"ו, כת"י ירושלים 3318.8; קנדיא מיוחס לרומניא סידור שלם, מאה י"ד לונדון 9150 ס' 6586.

קורפו (הרכבת רומניא ואיטליה): כת"י המוזיאון הבריטי 11669, ראה הע' 11 בהרחבה. צפ"א: צפון אפריקה, כת"י פרמה 1741, ס' 12968. אחרי איזהו מקומן ומשנת מאימת.

אר"צ: סידור ארם צובה, מהמאה הי"ד, כת"י אוקספורד 1146 ס' 16710, וגם דפוס ונציא רפ"ו אך הוא מושפע רבות מן נוסח המדפיס הספרדי שהדפיס את סדור הספרדי שלא שנים קודם (ונציא רפ"ו) ומי שלא בודק בכתבי היד של מנהג אר"צ ורק מצטט נוסח מדפוס זה, ומביאו כמנהג אר"צ, והוא נוסח הנמצא גם בספרדי הג"ל תולה מעותיו על קרן הצבי. כשהבאתי במאמר זה נוסחאות אר"צ ולא ציינתי מקורו היינו שכן גם בכת"י וגם בדפוס.

בגדד: כת"י מוסקבה גינצבורג 1283 ס' 48378, משנת ה' אלפים ש"ה, שאינו לא כפרס ולא כאר"צ ולא כגניזה, ומחמת דמיונו לנוסח אר"צ כניתי אותו בעבר 'אר"צ ב' וכעת מצאתי הוכחות שהוא מנהג בגדד הקדום ואכמ"ל. אלו דברים נמצא שם בעמ' 25.

פרס: נוסח התפילה של יהודי פרס בכתב יד - סידור נוסח הקדמון של פרס ובוכרה, שלמה טל [מהדיר], ירושלים תשמ"א, עמ' 31. וכן נעזרתי בסדור רשב"ן כת"י וטיקן 497 ס' 538, המושפע רבות מנוסח פרס, ראה הע' 154.

כפא (הרכבת רומניא ופרס): מחזור כפא, עם יותר השפעות פרס, מוסקבה ספריית המדינה 78 ס' 52013, עמ' 102, ובמשנה זו כולו כרומניא (קושטא ר"ע ונציא רפ"ג) מלבד שינוי אחד שגורס "שבין אדם" בשי"ן כפרס וכן שמנקד "לעולם הבא" ה' בשוא כפרס ולא בקמ"ץ כרומניא. ובמחזור כפא דפוס קלצא משנת תצ"א, הרישא כרומניא דהיינו ללא 'גמילות חסדים ותלמוד תורה' והסיפא כולה כספרד כולל 'בין איש לאשתו'.

שבמשניות³, ובין שניהם לכתבי היד והדפוסים של התלמוד בבלי שמצטט משנה זו בג' מקומות (בשבת קכז ע"א וקידושין לט ע"ב ומ ע"א), וכן צוטטה משנה זו באבות דרבי נתן ובמדרש משלי.

ונודן בכל הנוסחאות אחת לאחת. ובתוך הדברים יתבארו כמה ענינים תמוהים, כגון פשר שני סתירות בין נוסח הרמב"ם בפירוש המשניות לנוסח התפילה שלו, וכן יבואר למה ברישא כתוב "גמילות חסד"⁴ ובסיפא "גמילות חסדים", וכן יבואר למה בנוסח ספרד הקדמון השמיטו כל הרישא, וכן יבואו מקורות מפתיעים להגהת מו"ר הגר"מ מאזוז בענין "העושה אותם אוכל". ועוד כפי שתחזינה עיני המעיין.

פרק א. המנהגים האומרים מול המנהגים שאינם אומרים

מנהג קדום מתקופת הגאונים⁵ לומר וללמוד כל בוקר, אחרי ברכות השחר וברכות התורה⁶, משנת "אלו דברים שאין להם שיעור", וכן כתב הרמב"ם בסדר התפילות בשם "ונהגו העם". ואכן משנה זו נאמרת ברוב ככל המנהגים⁷: רס"ג (ומצרים הקצר⁸), רשב"ן, רמב"ם (ותימן), גניזה⁹, צרפת (ואנגליה), פרובנס¹⁰ (וקטלוניה), איטליה, רומניא (קנדיא קורפו¹¹ וכפא), צפ"א, פרס, אר"צ ובגדד. ובהערה השניה פירטתי את כתבי היד והדפוסים שהשתמשתי בהם לבירור 19 הנוסחאות הנ"ל.

3 הובאו כאן ע"פ משניות זרעים עם שינויי נוסחאות, יד הרב הרצוג (להלן: דק"ס השלם).

4 כן ברוב הנוסחאות עיין להלן ריש פרק ה.

5 בתשובת רב האי גאון (שהדפיס ש' אסף מדעי היהדות, ב תרפ"ז עמ' קא. הביאו שפיר כאן) כתב "הלכתא דריש פאה דרגילים למתנייה כל יומא". בסידור רס"ג (עמ' שנח) "ובאה הקבלה ללמוד הלכה זו לפני התפילה בכל בוקר אחרי הברכה הזאת, אלו דברים". משמעות הלשון משמע קצת שהוא חובה מן הדין, שנתקבלה בקבלה דור אחר דור מן החכמים שחייבו זאת, ודלא כמשמעות הרמב"ם שהוא מנהג גרידא, אך אמר לי מו"ר הגר"י רצאבי שליט"א שיש שם טעות בתרגום של המקור הערבי, והתרגום המדויק הוא 'ובאה ההנהגה' ולפי זה הוא מנהג בלבד ואינו חיוב, וכן נקטו גם האחרונים בפשיטות עיין לדוגמא במשנב"ב סימן מז ס"ק כא "ונהגו לומר" וכו'.

6 המיקום המדויק נתון במחלוקת. רס"ג כתב לאומרו אתר ברכות התורה וכן במצרים הקצר וגניזה, ולפי זכרוננו כן ברוב המנהגים, במנהג איטליה אמרוהו אחרי "רבי ישמעאל אומר", במנהג ספרד אומרים אותו אחר ענין העקדה.

7 המנהגים המובאים בסוגריים, הם מנהגים שבאופן כללי נלקחו או הורכבו מתוך הנוסח הנזכר לפנייהם, וזאת בעיקר ע"פ המבואר במאמרי: 'הצעת מיפוי ראשוני של נוסחי התפילה השונים', ירושתינו ספר שביעי (תשעד) עמ' רנג - רנו. לאורך המאמר הובאו מנהגים אלו רק כשראיתי שזה מסייע בבירור נוסח המקור שלהם.

8 נוסח זה הוא הנפוץ בסידורים הבבליים בגניזה, והוא זהה בכל מקום לנוסח קטעי הגניזה של סידור רס"ג, ובמאמרי "מיפוי נוסחאות התפלה הבבליות בגניזת קהיר", הנמצא באמצע עריכה, הארכתי על כך.

9 בינתיים לא נמצא קטע סידור השייך למנהג א"י המתעד משנה זו, וטעון חיפוש מעמיק.

10 שפיר עמ' 160, נקט שמשנה זו לא נאמרה במנהג פרובנס, אך את קביעתו זו לא הוכיח מסידוריהם, אלא על העדר איזכורה בספר המנהג דף מח וארחות חיים מלונלי ור"י בר יקר, אולם ברור שלפחות ברוב פרובנס אמרוה, כמו שנמצא בכל סידוריהם כנ"ל הע' 2, ומן המנהג אין שום ראיה כי לא פירט כלל סדר הקרבנות ורק כתב שיש נוהגים לומר פסוקי ברכת כהנים לפני פרשת צו ודן בטעם מנהג זה, ונמצא שאפילו את פרשת צו לא הזכיר אלא בדרך אגב. וכן מר"י בר יקר אין ראיה כי דבריו בתיאור הקרבנות כפי שהם לפנינו [פרוש התפלות והברכות עמ' ב-ג] חסרים באמצע הענין ומסתיימים במילים "ואח"כ אומר". ורק מן הארחות חיים מלונלי, הלכות מאה ברכות, שפירט כל הקרבנות ולא הזכיר משנה זו, באמת משמע שבמקומו - לונלי שבפרובנס - לא אמרוה.

11 ע"פ כת"י המוזיאון הבריטי 11669 ס' 8363, מאה טז-יז, שהוא מורכב משני סופרים והראשון שבהם הוא מנהג קורפו והשני מנהג סיציליה הרומנטי, כפי מטר לי בטובו ידידי הרב אברהם לויין שליט"א, וראה עוד מש"כ י' טרמוניטה 'נוסח התפלה של יהודי סיצליה', 'יהודים באיטליה' - מחקרים י-ט תשמח. אלו דברים נמצא בחלק הראשון שהוא מנהג קורפו עמ' 8, וזה נוסחו בשלימות: "אלו דברים שאין להם שיעור הפאה

לעומת זאת בסדור רע"ג¹² ליתא משנה זו. וכן לא נאמרה במנהג אשכנז הישן¹³, [אבל במנהג פולין (אוסטרייך) אמרוה¹⁴, ומנהג זה נתפשט בדרות האחרונים אצל כל בני אשכנז]. וכן נראה שהיה חסרה במנהג ספרד הקדמון¹⁵ ונכנסה לשם¹⁶ בהשפעה מפרובנס¹⁷, ומ"מ

והביכורים והראיון (וגמילות חסדים ותלמוד תורה כנגד כולם) אלו דברים שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה והקרן קיימת לעולם הבא כיבוד אב ואם וגמילות חסדים וביקור חולים והכנסת אורחים והשכמת בית המדרש ועיון תפלה [ו]הבאת שלום בין אדם לחבירו ות"ת כנגד כולם". והרישא לאחר המחיקה היא כנוסח רומניא וצרפת, והעדר 'עושה אותם' וכן העדר 'ואלו הן' הוא כרומניא ולא כצרפת. אך האריכות בסיפא מתאימה רק למנהג צרפת וכן פרס עיין בטבלה בסוף המאמר. ונראה א"כ שכאן הבסיס כרומניא עם תוספת מנוסח צרפת, שמגורשיה הגיעו בהמוניהם לאזורי יון וכנראה גם לקורפו, ויש לבדוק אם יש בסידורי קורפו השפעות נוספות של מנהג צרפת. ויותר נראה שהוא השפעת נוסח מזרחי דוגמת פרס, ומצאנו כיוצ"ב שיש בקורפו הוספת "כי אל דעות אתה" בברכת אתה חונן שהיא ייחודית למזרחיים המורחבים (פרס אר"צ בגדד מצרים הארץ) בלבד. ודע שבאופן כללי נוסח קורפו הוא כנוסח רומניא עם השפעות מנוסח איטליה. בסדור כמנהג קורפו מיוחס לרומניא עם פירוש ע"ד הקבלה - כ"י פריס 596, המאה הי"ד - ט"ו אין כלל משנה זו, אך יתכן שקיצר כמו שלא הביא חלק מפרקי התהילים בקרבנות הנמצאים בשאר כתבי יד קורפו. ועיין הע' 86.

בסידור כמנהג קורפו מיוחס לרומניא משנת רפ"ז (או רפ"ט), כ"י פריס 616: נוסח המשנה הזה לנוסח ספרד (אלו דברים שאדם 'עושה אותם' אוכל, וכן העדר הרישא 'אלו דברים שאין להם שיעור' שהוא ייחודי לספרד, ועוד) וכן יש שם עוד השפעות ספרדיות כגון: ונהיה כולנו בצאצאינו ובצאצי צאצאינו (וידוגש העדר 'ובצאצאי עמך בית ישראל' כנוסח המשובש של הדפוסים שתקנו כאבודרהם ולא לגמרי ואכמ"ל וכן העברת 'ונהיה כולנו' ללפני 'בצאצאנו', ושניהם לראשונה בליסבון ר"נ ואינו בנפואלי ר"נ וכל הכת"י), עקידה ועוד. ועוד הרבה בקרבנות. ולמעשה כל הנוסח שם מתייבש 'יהי רצון מלפניך וכו' שתתן חלקי בתורתך' עד סוף 'רבי ישמעאל אומר' מועתק מילה במילה מסידור הדפוס הספרדיים ונציא רפד או ליסבון ר"נ [חוץ מדילוג לעולם יהא אדם שנמצא אצלו בהמשך בחלק המשקף את קורפו]. ושונה לגמרי משני סידורי קורפו הנ"ל, וכנראה נתלשו שני דפים בעותק הקורפו המקורי ונאלץ הסופר להשלימם מן הדפוסים הספרדיים. וכן רוב הבקשות (חוץ 'מבית מלוגי' ו'אעירה שחר') לשחרית לקוחות מליסבון ר"נ או מונציא רפ"ד בשינוי סדר (ואינו מנפולי ר"נ שחסר שם הבקשה "לך אלי תשוקתי").

12 אינה בכתב יד מ' הספרדי ולא בכת"י ז האיטלקי ורק בכתב יד א המשקף נוסח צרפת יש משנה זו, ראה נוסחו בסדר רע"ג מהדורת ס"ח עמ' יג בהערה.

13 כן הוא בכל סידורי אשכנז הישנים. ועיין תוס' ברכות יא ע"ב ד"ה שכבר: "והצרפתים נהגו לומר פסוקים וברכת כהנים וגם אלו דברים שאין להם שיעור שהיא משנה (פ"א דפאה) ואלו דברים שאדם אוכל פירותיהם כו' שהיא ברייתא (מס' שבת כזו). מפני הירושלמי דבעי שילמוד על אתר. אבל א"צ כמו שכתבתי כבר [שאין צריך ללמוד לאלתר]" ולשון התוס' הועתק במדרכי שם רמז ל. הרי שרק בצרפת נהגו כן ולא באשכנז, וע"ע הע' 132. יוצא מן הכלל מהר"ל (ספר מהר"ל - מנהגים הלכות תפילה אות ו): "אמר דמנהג דיליה ... ואח"כ יברכך ה' כו', ואלו דברים שאין להם שיעור כו' כי יש בכל אלו מדרש, מקרא, משנה, ותלמוד". ומ"מ אין להוכיח ממנהג אשכנז שסברו כתוס' שאין צריך ללמוד לאלתר, שהרי בני אשכנז (המצרבי) אומרים את ברכות התורה לפני פרשת התמיד וסדר הקרבנות.

14 כבר בכתבי יד [כגון פריס 646]. וכן בכל הדפוסים של מנהג פולין כגון דפוס פראג רע"ו.

במנהג פולין נהגו לומר ברכת התורה אחר 'אלהי נשמה', כמו שחידש הטור בסוף סימן מו, ושם גם חידש לומר ברכת כהנים כיון שלמנהגו אינו סמוך לפרשת התמיד. ונראה שמנהג אמירת משנה זו בפולין אינו בהשפעה של צרפת, שהרי בפולין אין תיבות 'עושה אותם' שיש בצרפת, וגם אין 'ואלו הן' וגורסים 'מפירותיהם' וכן בהוספה מממירת ר' יוחנן משבת יש ביניהם הרבה הבדלים עיין בטבלה שבסוף המאמר וע"ש הע' 134 שהוספה זו כנראה הגיעה לפולין דרך פרובנס. אבל את גוף המשנה לא העתיקו מפרובנס כדמוכח מהשינויים הנ"ל אלא העתיקה מן המשנה שבמשניות שהיתה להם [וכנראה מקורו במשנה נוסח צרפת עיין הע' 105].

15 אבודרהם לא גרסו שהרי כתב "אומר ברכת כהנים (במדבר כד, כו) לפני פרשת צו כדי להזכיר ברכתן של ישראל לפני התמידין. ואומר פ' צו ואח"כ אומר משנת אי זהו מקומן" ולא הזכיר "אלו דברים". וכן ליתא בסדור מנהג ספרד לחול ולפסח משנת קט"ו, כת"י פפד"מ 134; ובסדור ספרד מאה י"ד כת"י פריס 591. מהטור אין ראיה לעניין זה כי הוא מייצג פעמים רבות את מנהג אשכנז.

16 נמצאת בדפוס נאפולי וכן בדפוס ליסבון [וכן בדפוס ונציא רפ"ד המועתק מליסבון ר"נ], וכן בכת"י בהמ"ל וגם בסדור זכר צדיק וכן בסידור ספרדי לונדון, וכן בכת"י פריס.

כיון שבאופן כללי נוסח ספרד ונוסח פרובנס הינם שני נוסחאות העומדים לעצמם, דנתי בהם בכל המאמר כל אחד בפני עצמו.

ויש מכנה משותף לרע"ג אשכנזי וספרד הנ"ל, ששלשתם הם בין הבוודים שאומרים בקרבנות את משנת "איהו מקומן", ואיננה ברוב המנהגים שאומרים משנת "אלו דברים", והם: רס"ג רשב"ן רמב"ם (ותימן) רומניא פרס אר"צ¹⁸ ובגדר. ויש מקום להציע שבתקופת הגאונים היו שני מנהגים מקבילים, אחד אמר רק משנת אלו דברים, והאחר אמר משנת איהו מקומן הארוכה, וממילא ויתר על משנת אלו דברים. אכן בפרובנס¹⁹ ואיטליה וצפ"א²⁰ אמרו את שניהם, ולדברינו זה תוצאה של הרכבת שני המנהגים בבחינת "הלכך נימרינהו לתרויהו".²¹

פרק ב. הבדלים בין נוסח המשנה הבבלי לנוסח המשנה הארצי-ישראלי

ראשית נקדים את הידוע באופן כללי שיש שתי ענפי נוסחאות למשניות: א' הנוסח שרווח בארץ ישראל בזמן התלמוד ירושלמי, והוא הנוסח ברוב ככל עדי הנוסח של המשנה שבמשניות.²² ב' הנוסח שרווח בבבל בזמן התלמוד בבלי, והוא הנוסח שבעדי הנוסח של המשניות המצוטטות בתוך הבבלי בכל עדי הנוסח, וכן הנוסח של המשנה שיחד עם הבבלי ברוב עדי הנוסח.²³

ואחר העיון נראה שבמשנה זו היה שלשה הבדלים בין הנוסח המשנה הבבלי לנוסח המשנה הארצי-ישראלי:

17 שניהם הם בין היחידים שמוסיפים דברים ממימרת ר"י בשבת קכו ע"א (מלבד ספרד פרובנס וצרפת [ומקור צרפת הינו מפרובנס כאשר הוכחתי בסוף המאמר בפרק ח], נמצא כן רק בפרס ופולין וקרפור) ושניהם גורסים נוסח המשנה כמו נוסח הבבלי ולא כמו המשנה שבמשניות ובעיקר יש לציין ששניהם בלבד מוסיפים 'עושה אותם' (ונמצא כן רק בצרפת שכאמור מקורה בפרובנס) ראה פרק ג בהרחבה, וכן בכמה מקורות ספרדיים חסר תיבת "והקין קיימת לו לעולם הבא" שהוא חיסרון ייחודי לפרובנס וצרפת ראה פרק ו אות ב, וגם התוספת הספרדית "ובין איש לאשתו מקורה בפרובנס ראה פרק ו אות ה, וכמוכן לא ניתן לתלות כל דמיון זה במקרה בעלמא.

18 איננה בכת"י אוקספורד, ומה שנמצאת בדפוס ונציא רפ"ז יתכן שהוא השפעת המדפיס הספרדי כמצוי בדפוס זה.

19 חוץ מלוגיל שבפרובנס ראה לעיל הע' 10.

20 כת"י פרמה מביאו בשחרית לחול. וגם בקטע הגניזה S E 2.82-T שזהית כסדור מנהג צפ"א המכיל סדר הלימוד אחר ברכות התורה, יש משנת איהו מקומן. ודע שבצפ"א אמרו פרק איהו מקומן גם בשבת ר"ח כמו שהוא בסידור נוסח צפ"א הקדום, כתיבה יוונית, רומא קונסטנזה 3085, ס' 85; ובכת"י משנת קפ"ו, בהמ"ל 4531 ס' 25433. וממה שהעתיקה שניהם באריכות ולא ציינו למדור שחרית, אין כלל ראייה שלא אמרוהו כל יום, לפי שבכתב יד קונסטנזה תפלת שחרית מתחילה ביוצר ולפני כן אומר כל יחיד בביתו, ובלאו הכי כתב יד זה כופל כל דבר בעתו כמו סידורי ימינו (יש שם למשל עמידה שלימה בשחרית ערבית ומנחה ומוצ"ש) וכן הוא כפילות כזו בקטע הגניזה של צפ"א [קטע עא בספר של אורי ארליך על העמידה בגניזה] ויתכן שכן נהג גם כת"י בהמ"ל החסר ברובו.

21 וכן בקנדיא שהיא הרכבת רומניא וצרפת.

22 פרט לכתבי היד שיש בהם פירוש המשניות להרמב"ם כי נוסח המשנה של הרמב"ם מושפעת מנוסח הבבלי עיין בהמשך פרק זה. וגם בדפוסי המשניות המצויים, בפרט המאוחרים שבהם, הגיהו ושינו פעמים רבות ע"פ נוסח הבבלי.

23 אבל יש עדי נוסח של הבבלי שהמשנה שבהם היא נוסח א"י ראה מאמרי: 'עיונים בהגהות רש"י לנוסח התלמוד בפרק ראשון דגיטין', חצי גיבורים י (תשעז), עמ' תרנד לגבי המשניות שתלמוד כתובות וגיטין, סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית EVR I 187, ס' 10581, מזרחי או ביזאנטי. וקרוב לודאי שגם המשניות במסכת מכות דפוס ונציא הם נוסח א"י ואכמ"ל.

א. בנוסח הבבלי בכל המקומות (כולל מימרת ר' יוחנן) כל עדי הנוסח²⁴ גורסים 'פירותיהם' בלי מ', וכן באבות דר' נתן הנ"ל. ובנוסח המשנה שבמשניות רובם²⁵ גורסים 'מפירותיהם' ורק מעט²⁶ גורסים 'פירותיהם' כמו הבבלי.

ומעניין הדבר שברמב"ם בפירוש המשניות בכת"י קדשו הגירסא 'מפירותיהם'²⁷, ואילו בסדר התפילות להרמב"ם שבסוף ספר אהבה [בספר 'החתום' ובכל כת"י תימן] הגירסא 'פירותיהם' בלא מ' וכגירסת הבבלי, ולכאורה בסדר התפלה קבע הרמב"ם לעיקר את נוסח הבבלי מאיזה טעם, אלא שקצת צ"ב למה לא תיקן כן גם בנוסח המשנה, שהרי כידוע הרמב"ם שינה הרבה מנוסח המשנה שבמשניות ע"פ נוסח הבבלי²⁸, ונ"ל ע"פ מה שהתרשמתי בכמה מקומות²⁹ שהרמב"ם לא מתקן נוסח המשנה על פי הנוסח שבציטוטי הבבלי, אלא רק על פי הכרח מגוף הסוגיות שבבבלי ואכמ"ל, ולכן כאן לא תיקן זאת בגוף המשנה וגם בנוסח התפלה לא שינה רק בגלל נוסח הבבלי אלא שהעדיף נוסח זה כנראה משום שסבר ש'פירותיהם' היינו מה שאוכל בעולם הזה ואם כן אוכל הכל ולא רק חלק כדמשמע מלשון 'מפירותיהם'. ואכן בשינוי השני גורס הרמב"ם בשני המקומות כגירסת ארץ ישראל.

והספרדים בעבר גרסו 'פירותיהם' וכגירסת הבבלי וכמו שגרסו בשינוי השני שבמשנה זו כבבלי, אלא שהאריז"ל³⁰ הגיה 'מפירותיהם' (ועל פיו תוקן כן בסידורי ליורנו וסידורי ימינו), וכנראה סבר שגם בשכר העולם הבא יש קרן ויש פירות, ובעולם הזה אוכלים רק חלק מהפירות, וכן כתב להדיא במלאכת שלמה על המשנה ע"ש וכן ביאר בדעת האר"י בשלמי ציבור.

בשאר עדות ברובם 'פירותיהם' כ"ה בנוסחי: רשב"ן, צרפת (ואנגליה), פרובנס (וקטלוניה), איטליה, רומניא (וקורפו וקנדיא), אר"צ, בגדד וצ"א.

ורק ברס"ג (ומצרים הקצר), גניזה³¹ פרס ופולין³²: 'מפירותיהם' [ואכן כל אלו בשאר ההבדלים כמשנה שבמשניות].

וכיון שחלק מהעדות הנ"ל (רשב"ן, איטליה, רומניא, אר"צ) שגורסות 'פירותיהם' בהבדל השני הם כמו נוסח המשנה שבמשניות, יוצא שגם כאן היה כן לפנייהם

24 שנמנו בהע' 58, הכוללים בין היתר רי"ף וקטע גניזה מזרחי וכמה כתבי יד ספרדיים ודפוס ספרד ורי"ד והגדות התלמוד קושטא ועוד. וכן בציטוט התוס' ברכות יא, ב ד"ה וברכת. וכן בקטע גניזה פרסי של בבלי חולין, T-S F2(1).147.

25 כת"י קאופמן ופרמה (ומשם לכת"י לידן של הירושלמי) וקיימברידג' 4-1 קטעי גניזה וכת"י קדשו של הרמב"ם וכן במלאכת שלמה בשם ספרים כת"י וע"ש. וכן בתוס' שבת קכז (מימרת ר"י) ובתוס' ב"ב י ע"א ד"ה ואיזו, ובפירוש הר"ש בפאה, ובאריז"ל הלכות תפלה סימן קב (בהעתקת מימרת ר"י) ובילקוט שמעוני פרשת וירא יח (שם).

26 שני קטעי גניזה (12ג 15ג), וכת"י מינכן וכת"י אוקספורד 366, וירושלמי של ר' שלמה סירלאוי, ודפוס ונציא של הבבלי ומשניות דפוס נאפולי וקושטא. [וכן בכת"י התימנים של פירוש המשניות להרמב"ם והוא משום שכן היה שגור בפיהם בתפילה שכן הוא ברמב"ם בסדר התפילות וכדלהלן].

27 וכן שם בציטוט בגוף הפירוש, ובדקתי בשני המקומות שם בעצמי שאין שם שום סימן למחיקה.
28 ראה: י' זוסמן 'כתבי יד ומסורות נוסח של המשנה', דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות, זג, (תשל"ז), עמ' 243.

29 ראה לדוגמא מאמרי: 'עיונים בהגהות רש"י לנוסח התלמוד בפרק ראשון דגיטין', חצי גיבורים, י, תשע"ז, נידון י.

30 שער הכוונות ענין נוסח התפילה דף ג ע"ד. והוא גם בעוד יוסף חי פרשת מקץ.

31 קטעים ב-ג, קטע ד קרוע באות זו.

32 באשכנז לא אמרו כלל משנה זו וכדלעיל הע' 10.

במשנה שבמשניות, ובאמת כן הוא בלא מעט עדי נוסח של המשנה שבמשניות וכנ"ל.

ב. בנוסח הבבלי (וכן באבות דר' נתן) בכל המקומות (כולל מימרת ר' יוחנן) כל עדי הנוסח³³ גורסים "לעולם הבא [ו]אלו"³⁴ הן כיבוד אב" ותיבות אלו ליתא בנוסח המשנה שבמשניות.

ובסידורי העדות השונות, הנוסחים הבאים גורסים תיבות "ואלו הן": ספרד פרובנס (וקטלוניה)³⁵ וצרפת³⁶ (וכל אלו גם בשאר הבדלים כנוסח הבבלי), וכן גורסים³⁷ בצפ"א ובגלילון בגדד³⁸. ואילו רס"ג רשב"ן רמב"ם גניזה איטליה רומניא פרס אר"צ לא גורסים תיבות אלו (והם גם בשאר הבדלים גורסים כנוסח המשנה שבמשניות).

והנה יש לכאורה עוד הבדל שבכל כתבי היד והדפוסים של המשנה שבמשניות בפאה במשפט "אלו דברים שאדם עושה אותם אוכל [מ]פירותיהם בעולם הזה" אין כלל תיבות 'עושה אותם', אבל בגירסת המשנה שבבבלי בג' המקומות בחלק מעדי הנוסח³⁹ ישנם⁴⁰, וכן הוא באבות דר' נתן⁴¹, ובסידורים ברוב העדות אין כלל תיבות אלו, ורק בספרד פרובנס וצרפת (וקנדיא) ישנם. אולם בפרק הבא הוכחתי שהנוסח המקורי גם בבלי הוא בלא תיבות אלו [ישם גם נדון בפירוט בחילופי הנוסח הקטנים שבתוך הנוסחים הגורסים תיבות אלו].

ולפי מסקנה זו שהבבלי לא גרס תיבות 'עושה אותם', נמצא שצפ"א ובגדד גורסים בכל שני ההבדלים כהבבלי. וכן בספרד פרובנס וצרפת, ובהם יש גם "עושה אותם" וכן באבות דרבי נתן ועיין להלן פרק ג ד"ה ולגבי שיתכן שנוסח אבות דרבי נתן שבידינו מושפע מנוסח התפלה של צרפת.

במדרש משלי⁴² הכל כמשנה שבמשניות ושם "פירותיהם", וכבר כתבנו שגם גירסא כזאת היתה קיימת במשנה שבמשניות.

פרק ג. גירסת "אלו דברים שאדם [ה]עושה אותם [ו]אוכל"

כבר כתבנו שבכמה נוסחאות נוספו תיבות "עושה אותם", ואכן בנוסח הספרדים⁴³ "אלו דברים שאדם עושה אותם אוכל [מ]פירותיהם בעולם הזה", אבל ברוב הנוסחאות חסר

33 שנמנו בהע' 58, הכוללים בין היתר קטע גניזה מזרחי וכמה כתבי יד ספרדיים ודפוס ספרד. אבל בר"י בן חכמון איתא רק במימרת ר"י ולא בהעתקת המשנה.

34 בשבת: בקטעי הגניזה ווטיקן בלי ו', בדפוסים הרגילים ומינכן עם ו'. בקידושין לט במינכן 'ואלו' בקידושין מ בדפוס ספרד ובדפוסים הרגילים 'אלו' ובמינכן 'ואלו'. באבות דר' נתן 'אלו'.

35 ורק בלונדון 'ואלו'.

36 במחז"ל בלי ו' וכן בפרס 642 וכן באנגליה פרס ועץ חיים. ובפרס 634 עם ו' וכן באנגליה אוקספורד. 37 ושם 'אלו הן'.

38 והצילום שבידי קרוע ואיני יודע אם כתוב 'ואלו' או 'אלו'.

39 פירוש להלן הע' 58.

40 וכן הוא במימרת של ר' יוחנן בשבת קכז, בחלק מהספרים "אמר ר' יוחנן ששה דברים אדם עושה אותם אוכל פירותיהן וכו'" עיין להלן ליד הע' 59.

41 כדלהלן הע' 47.

42 עיין להלן הע' 130.

43 כל סידורי ספרד החל מכל כתבי היד, וכן בספר ארבעה קנינים קנפנטון עמ' נ וכן בספר המשלים גיטליא סימן עא ודפוס ליסבון ר"ג ונאפולי ר"ג וכן ונציא רפ"ד המועתק מליסבון ר"ג, וכן בכל הדפוסים עד ימינו מלבד חלק מדפוס יוסף שלזינגר (כגון 'מחזור לשלש רגלים - מנהג הספרדים בקושטנינה ומדינות מזרח ומערב, וינה תרס"ז) שהגיה מדעתו כמה דברים ע"פ הדקדוק כגון "בורא פרי הגפן" הג' בקמץ וכן "חי

'עושה אותם' ע"פ נוסח המשנה ברוב המקורות, ובאמת ההוספה של תיבות אלו גורמת לבעיה תחבירית שצריך להיות 'העושה אותם אוכל' [כמו שהגיה מסברא מו"ר הגר"מ מאזוז שליט"א בסדור 'איש מצליח'⁴⁴], או 'עושה אותם ואוכל' [כמו שהגיה בסדור 'עוד יוסף חי'⁴⁵].⁴⁶ ומתוך שני אפשרויות אלו נראה יותר כאפשרות הראשונה, לפי שהנוסח השני משמעו נוטה ל: "אלו דברים שאדם רגיל לעשות אותם ולאכול פירותיהם", ואילו המשמעות המדויקת יותר היא "אלו דברים שאדם אם עושה אותם אז אוכל פירותיהם".

והנה באבות דרבי נתן בשני נוסחאותיו הישנות⁴⁷ הנוסח הוא 'עושה אותם אוכל', אך בדפוסים המאוחרים של אבות דרבי נתן שינו 'העושה', ולמרכה הפלא הדפוס הראשון שמצאתי בו נוסח זה הוא במסכת אבות ומסכתות קטנות שקלוב תקס"ד⁴⁸ שנוסח הפנים שם הוא לפי נוסח והגהות הגר"א⁴⁹, הוי אומר שהגר"א הגיה 'העושה'!⁵⁰

העולמים" הח' בציר ועוד, [ולא ברור אם זה הגהות מכוונות, או שבטעות ניקד כמו שהיה רגיל להתפלל בנוסחו האשכנזי]. וכל השינויים הנ"ל מופיעים בסדור בני ציון בהוצאת סיני לפני כארבעים שנה ומזה יש להסיק שהם העתיקו ממנו [ישוב העירוני שכן הם כתבו להדיא בחלק מן המהדורות]. ושמעתי מירידי הרב מרדכי מאזוז שגם בסדור ספרדי שנדפס באיטליה תקע"א מופיע נוסח 'העושה' ושכן העתיק בספר מנחת אהרן פרדו (ונציא תקס"ט) כלל י ריש סימן ג דף מט ע"א. עכ"ד. ובאמת בבדיקה באוצר החכמה נמצאו כמה וכמה אחרונים שהעתיקו 'העושה' בשטף לשונם וכנראה הרגישו כולם, לפחות ב'ת מודע', בורות הלשון. בכת"י פריס "אלו הן הדברים שאדם עושה אותם אוכל".

44 ועיין להלן שכבר הגיהו כן חלק מחכמי פרובנס הקדמונים. ולעיל הע' 43 שכן הדפיס למעשה המדפיס יוסף שלינגר. מו"ר הרב מאזוז ב"לאוקמי גירסא" שבסוף סדרו איש מצליח ציין שכע"ז הגיהו תוס' בשבת קכב ע"ב ד"ה כל ע"ש. אולם יש קצת מקום לחלק ששם השמטת ה' גורמת לטעות ולחשוב שכל הכלים נטלים בשבת, אבל כאן הכוונה ברורה ורק הסגנון קצת מסורבל. ועיין עוד להלן מה שהבאתי שיש מיישבים בדוחק הנוסח שלפנינו. ובגוף הגהות התוספות במשניות כתב יד קאופמן כלפנינו, ובכתב יד פרמא "כל הכלים הנטלין בשבת ודלתותיהן" וכת"י הרמב"ם חסר למסכת זו.

45 וע"ש מקורותיו ורובם מאוחרים מאד.

46 והיעב"ץ בסדור בית יעקב קרא תגר על המוסיפים 'עושה אותם' ובסדור צלוחא דאברהם עמ' ט העיר עליו שכן נוסח הספרדים וכ"ה במימרא דר"י בשבת וכדלהלן.

47 וז"ל בנוסח א: "ארבעה דברים אדם עושה אותן אוכל פירותיהן בעולם הזה והקין קיימת [לו] לעולם הבא. אלו הן. כבוד אב ואם. וגמילות חסדים. והבאת שלום בין אדם לחבירו. ותלמוד תורה כנגד כולם: ארבעה דברים אדם עושה אותן נפרעין ממנו בעולם הזה ולעולם הבא. [אלו הן]. ע"א וגילוי עריות. ושפיכות דמים. ולשון הרע יותר מכולם".

ובדפו"ר (שהוא נוסח א') ונציא שס"ח ריש פרק לט הנוסח 'עושה' בשני הבבות (ובהגהות תומת ישרים שעל סדר דפוס זה לא הגיה כלום), וכן גם באבות דרבי נתן עם פירוש בעל לקח טוב, זאלקווא תפ"ג, וכן במהדורת החיד"א כסא רחמים - אבות דרבי נתן, אונגוואר תרכ"ח. במהדורת שעכטער נ"י תש"ה (ע"פ שני כת"י ומקורות שונים) בנוסח א ריש פרק מ 'עושה' בראשון ר'העושה' בשני.

וכן בנוסח צרפת (ב"ב תשס"ב [מהדיר: הגר"א צוקער מפונביז' ישלח ה' דברו וירפאהו]) פרק לט 'עושה' בשני הבבות. ורק באבות דר' נתן דפו"ח (כגון וילנא תקצ"ג) שינו 'העושה' [ועיין בסמוך שמקורו בהגהות הגר"א] אבל בדפו"ר 'עושה' וכאמור. באבות דר' נתן נוסחה ב ליתא כלל בבית אלו.

48 ומשם לאבות דרבי נתן עם פירוש שני אליהו וילנא תקצ"ג, שמשמע מדבריהם שנוסח הפנים הוא ע"פ שקלוב הנ"ל אלא שהחזירו בדרך כלל את הנוסח הישן לפי המצויין שם בגליון, וכאן שלא צויין כלום בגליון נמשכו אחר הפנים, ויש להניח שמשם כנראה הועתק אבות דר' נתן בש"ס וילנא.

49 ואע"פ שדרך כלל הם כותבים שם הנוסח הישן בגליון, כאן שהוא שינוי קל של אות אחת בלבד לא טרחו לציין זאת. ולמכיר דרך המדפיסים בעבר אין בכך כל פלא, ומסתמא המעיין ימצא שם דוגמאות נוספות לכך.

50 ובסדור לא הגיה הגר"א כלום כי בנוסח פולין אין כלל תיבות אלו וכאמור.

וגם ברוב סידורי פרובנס (פריס 590; בהמ"ל 4601)⁵¹ הגירסא 'עושה אותם אוכל', וכן בכל בו שהוא לר' אהרן מלוגיל מנרבונה שפרובנס, סימן קכב "אלו עבירות שאדם העושה אותם" [ומקורו בתוספתא ריש פאה אבל שם בסגנון אחר], וכן בסדור אנגליה (הנגררים אחרי נוסח צרפת) אוקספורד וכן בנוסח רי"ף כתב יד מאנגליה.⁵²

אבל ברוב סידורי אנגליה⁵³ הנוסח הוא "עושה אותם אוכל", וכ"ה בסדור כמנהג פרובנס פריס 637, וכן בילקוט המכירי⁵⁴ [מחכמי פרובנס] בשם מדרש משלי⁵⁵, וכן בסדורי קטלוניה ההולכים בעקבות פרובנס⁵⁶, וכן במנהיג⁵⁷ (צרפת-פרובנס-ספרד) וכן ברשב"ץ (קטלוניה) מגן אבות פרק ה משנה ד.

ואם כן מסתבר שלפחות בפרובנס (מקור צרפת אנגליה וקטלוניה) היתה הגירסה המקורית 'עושה', וגירסת 'העושה' היא תיקון מסבא של חלק חכמי פרובנס וחלק מחכמי אנגליה לבעייה התחבירית הקיימת בנוסח השני.

ועכ"פ נמצא שמו"ר הגר"מ מאזוז כיוון בהגהתו זו להגהת חכמי פרובנס וחכמי אנגליה ולהגהת הגר"א.

אלא שלכאורה לנוסח 'עושה אותם אוכל' יש מקורות טובים ורבים כי מלבד שכן הוא בכל סידורי ספרד וקטלוניה וחלק מפרובנס ורוב אנגליה, גם בבבלי בג' המקומות שמצוטטת משנה זו, ברוב מוחלט של הספרים⁵⁸ הגורסים תיבות אלו, איתא "עושה אותם אוכל" כנוסח

51 ובסדור פרובנס לונדון 694 אין כלל 'עושה אותם'.

52 רי"ף כתב יד מנטובה הקהילה היהודית 30 ס' 810 שעם תוס' ר"מ מלונדריש [ראה עליו לירידי: יעקב פוקס, כ"י מנטובה, הקהילה היהודית 30 ותורמתו- האם כתב ר' משה מלונדון תוספות על 'הלכות הרי"ף' - תרביץ, כרך עט, חוברת ג (תשעא), עמ' 389-412] הגירסה "ששה דברים העושה אותם אוכל וכו'" ואין כלל תיבת 'אדם'. וגירסת 'העושה' ולא 'עושה' כמו בכל שאר עדי הנוסח של הרי"ף הוא כנוסח סידור אנגליה אוקספורד, וכאמור ברי"ף זה יש תוספות ר"מ מלונדון שבאנגליה, וא"כ יתכן להניח שכתב היד נכתב באנגליה או עכ"פ הועתק מכתב יד מאנגליה.

53 פריס ועץ חיים.

54 משלי כו יח. דף סט ע"ב במהדורת ירושלים תרס"ב.

55 ושם דף כב ע"ב, העתיק לשון הגמ' בקידושין בלא תיבות 'עושה אותם'.

56 וגם כאן משמשים 'וגמילות חסדים ות"ת' כנוסח הכמעט ייחודי לפרובנס.

57 מה' מוסד ה"ק בהקדמה עמ' יד ובשנו"ס שם לא ציין כלום אך בדפוסים הרגילים 'העושה' וצ"ע.

58 הגירסא 'עושה אותם אוכל' מופיעה במקורות הבאים: דפוס ראשון שונצינו רמ"ט בשבת; דפוס קושטא ר"ס [שהועתק מדפוס ראשון שונצינו ברקו רנ"ט שבדפים אלו אינו בידינו] בקידושין מ [ומשם לע"י דפו"ר]; קטע גניזה אחד [T-S F2 (2) 75] בשבת; כת"י אוקספורד 248 (367) אשכנז, מאה ה"ט בקידושין לט ומ; וטיקן 111 אשכנז ק"מ בקידושין לט [בדף מ אינו גורס תיבות אלו]; כת"י מינכן 95 הידוע בשבת, אלא שאינו גורס תיבת 'אותם' הגדות התלמוד קושטא בקידושין דף מ ושם "שכל העושה אותם". במקורות הבאים אין כלל תיבות 'עושה אותם': קטע גניזה אחד בשבת [אוקספורד Heb. d. 63/52-53]; כת"י וטיקן 108 בשבת; כת"י אוקספורד Opp. Add. fol. 23 ספרד, מאה יד-טו, בשבת; דפוס ספרד רמ"ד בקידושין מ [ושם לט הוא קרעו]; דפוס קושטא [שכאמור מקורו מדפוס שונצינו ומשם לעין יעקב דפו"ר] וונציא בקידושין לט [בדף מ שם איתא]; הגדות התלמוד קושטא רע"א בשבת ובקידושין לט; פירוש מסכת אבות לר' מתתיה היצחרי [ארגון שבספרד מאה יד] עמ' 82 בהעתקת הסוגיא בקידושין; שיטה לא נודע למי קידושין דף מ' והוא כידוע מחכמי פרובנס. ועיין להלן הע' 55.

רוק בכתי" מינכן בשני המקומות בקידושין [בשבת גורס 'עושה אוכל'], 'עושה אותם ואוכל', וכן בתוספות רבינו יהודה שירליאון ברכות לב ע"ב ד"ה כל המאריך, וכן הגיהו בדפוס ונציא שבת ככו וקידושין מ [בקידושין לט הם ל"ג כלל תיבות 'עושה אותם'] אבל דפוס ונציא מועתקים משונצינו ושם בשניהם 'עושה' [ומשם לעין יעקב דפו"ר בשניהם] והרבה פעמים השינויים בין ונציא לשונצינו הם שינויים מסבא, ואין להם ערך. וכת"י מינכן נכתב כנראה ע"י תלמיד ר' שמשון מקינון ממגורשי צרפת באשכנז כמו שכתב במבוא לדק"ס ברכות מאמר החקירה עמ' 34, וגם מכאן ראייה קצת לזה שרק בצרפת היה נוסח זה,

הספרדים, וכן הוא במימרא של ר' יוחנן בשבת קכז ע"ב ברוב הספרים⁵⁹ "אמר ר' יוחנן ששה דברים אדם⁶⁰ עושה אותם⁶¹ אוכל פירותיהם וכו'", וכן הוא כאמור באבות דרבי נתן בשני נוסחאותיו הישנות.

והנה בחלק ממנהג צרפת יש נוסח 'עושה אותם ואוכל', כ"ה במחזור ויטרי⁶², סמ"ג עשין יב⁶³, ובסדור קדום כמנהג צרפת⁶⁴, וכן בסידור קנדיא כת"י ירושלים [ונוסח קנדיא באופן כללי מורכב מרומניא וצרפת, ובמחזורי רומניא הנדפסים אין כלל 'עושה אותם', וע"כ שהושפעו כאן בני קנדיא מצרפת כדרכם].

אולם נראה שגם כאן מדובר בתיקון שתיקנו מסברא חכמי צרפת להנוסח הקשה הנ"ל ואינו נוסח מקורי. ושור' שבאמת גם בסדור צרפת פריס 642 הנוסח הוא 'עושה אותם אוכל', וכן בסדור קנדיא כת"י לונדון. ועוד שכאמור כ"ה 'אוכל' בכל מנהג אנגליה הנגרר בדרך כלל אחרי צרפת.

ועיין עוד להלן בפרק ח' חיזוק גדול שהנוסח המקורי של פרובנס וצרפת הוא "עושה אותם אוכל".

ולגוף בעיית התחביר שבנוסח 'עושה אותם אוכל' שאלתי את ידידי הרב יעקב לויפר שליט"א, ושלח לי התכתבות שלו בעניין זה וז"ל:

לכבוד פר' שמחה קוגוט נר"ו

שלום וברכה

בכנס הלשון במצפה יריחו שאלתי אותך אודות המשפט הזה שמופיע רבות בכתבי יד של סידורים ושל הגמרא - בצורה הזאת - 'שארם עושה אותם אוכל פירותיהם', וכוונתי שאמרת

וכדלהלן, וכן נראה קצת ממה שנוסף שם בפאה בגליון 'עושה אותם' שהוא כנוסח התפלה בצרפת וכדלהלן, וראה עוד להלן הע' 105 ראייה נוספת לכך. ורבינו יהודה שירליאון גם מחכמי צרפת הוא. כל הנתונים על כהנ"י לקוחים ממאגר עדי הנוסח של ליברמן ומפרייקט פרידברג 'הכי גרסינן' ותודתי העמוקה נתונה בזאת לידידי הרב יעקב לויפר שליט"א שעזר לי רבות בעניין זה. [בתוס' רא"ש סוטה לב ע"ב ד"ה אלו וקידושין טז ע"ב העתיק מקידושין לט ע"ב 'ואלו דברים שאדם עושה אותם' ולא העתיק ההמשך].

59 מינכן 95 הידוע הצרפתי; וטיקן 108 הספרדי; אוקספורד Opp. Add. fol. 23; הספרדי; רי"ף [גם בכל כתבי היד]; מאירי כאן (ושם הנוסח 'אמרו ששה דברים אדם עושה אותם בעולם הזה והקין קיימת לעולם הבא'. אגב המאירי שם פירש "הני בגמילות חסדים שייכ"י שגם אלו שבמשנה שייכים לגמילות חסדים של המימרא, ורש"י פירש להיפך והוצרך להגיה "הני בהני שייכ"י ע"ש); ילקוט שמעוני פרשת וירא יח; תוספות רבינו יהודה שירליאון ברכות לב ע"ב ד"ה כל המאריך (ושם 'ואוכל' וכן בפסקי הרא"ש כאן גם בדפו"ר וכת"י פריס 417).

וחסר רק בדפו"ר ושני קטעי הגניזה [קיימברידג' 75 (2) T-S F2; אוקספורד 63/52-53 Heb. d.] ופסקי רי"ד כאן, ופסקי ריא"ז קידושין לט ע"ב, והגדות התלמוד קושטא רע"א, ובפירוש מסכת אבות לר' מתתיה הצהרי עמ' 84, ובאור"ז הלכות תפלה סימן קב וכן משמע קצת בפירוש הר"ן על הרי"ף ר"ה ג ע"ב בדפי הרי"ף ד"ה ואמר ר' יצחק ובנמוק"י ברכות לב ע"ב.

60 בכת"י מינכן 95 הידוע וכן בקטע גניזה אוקספורד דלעיל ובתוס' שירליאון הנ"ל ובילקוט שמעוני 'שארם', וכן ברי"ף דף ג,ב בדפיו [בר"ן כבר בדפו"ר, ובכת"י אוקספורד גויבאואר 550, מתקופת הרמב"ם, בדפוסים 'שארם'] ולהלן נרחיב בנוסף הרי"ף.

61 בכת"י מינכן 95 הידוע ליתא 'אותם'.

62 מהדורות גולדשמידט עמ' קב, ולא הביא שם המהדיר שנו"ס בזה, אך כמדומה שאין דרכו תמיד לציין חילופים קטנים.

63 ואין לי הסמ"ג השלם.

64 כ"י פריס 634, המחצית השניה של המאה הי"ב לערך [ובו חסר תיבת 'אותם' כמו בכבלי כת"י מינכן הצרפתי בשבת].

לִי שְׁהִיית מַמְבִּיר וְזֹאת בַּחֲסֵרוֹן 'אִם'; שְׁאֵדֶם - אִם עוֹשֶׂה אוֹתֶם - אוֹכֵל פִּירוֹתֵיהֶם'. הָאֵם זְכוּרוֹת
לֶךְ אִי אֵלּוֹ דּוֹגְמָאוֹת מִן הַמִּקְרָא אוֹ לְשׁוֹן חֲכָמִים לְמִשְׁפָּטִים חֲסֵרֵי 'אִם' כִּגוֹן זֶה?

תורה

יעקב לויפר

זוה תשובתו: שלום הרב לויפר,

פסוקי תנאי אסינדרטיים (-בלתי מקושרים), היינו ללא מילת תנאי מצויים כבר במקרא, כגון: "מצא אשה מצא טוב" (שהוכרתי לך בשיחתנו) וכן: "דבש מצאת אכול דיך". והרבה בלשון חז"ל, דוגמת: "מכר את הפרה, לא מכר את בנה". הדוגמה שאתה מעלה מכילה מילת קישור "ש[אם]", היינו: יש כאן פסוקית תנאי בתוך פסוקית זיקה לזוּקָק "דברים". גיבוב של שתי מילות קישור דבוקות עשוי להתקצר ולשמוט את המילה השנייה. להרגשתי תורמת לכך גם העובדה שבלשון חז"ל עשויה המילית "ש/ד" להחליף את "אם", כגון: "העני חייב ובעל הבית פטור ... והוא שתהא ידו של עני בתוך עשרה לקרקע" (ירושלמי שבת א,א); "והני מילי הוא דפסקא אנב דוחקא" (בבלי ביצה כח ע"ב). דומני שיש דמיון בין המשפט ששאלת עליו לבין סוג זה של משפטים.

בברכה,

שמחה קוגוט.

עוד ביאר הנ"ל במכתב אחר:

בידוע שאחד השימושים של "אשר" במקרא הוא לפתיחת משפט תנאי - "אשר [- אם] נשיא יחמא".

משהחליפה "ש" את "אשר" בשימושיה, נמצא את "ש" גם בהוראת 'אם'.

ומ"מ המעיין היטב בכל הדוגמאות שהביא יראה שאינם מספיקות להוכיח את קביעתו, ויש לחלק ביניהם לגידון כאן.

ובאמת שלאחר העיון נראה שלמרות שיש לנוסח 'עושה' מקורות קדומים רבים, בעצם אין ראיה שהוא הנוסח המקורי. דאם נבוא לסכם המקורות הללו הם בעצם חמשה: כל סידורי הספרדים, כל סידורי צרפת (ואנגליה), חלק מסידורי פרובנס (וקטלוניה), כל מי שגורס תיבות אלו בבבלי, אבות דר' נתן. ורק בחלק מפרובנס הגירסה היא 'העושה' ועד כה נקטתי שהוא הגהת מדקדקים שם, והוכחתי כן בפרק ח ממה שבנוסח צרפת שמקורו בפרובנס הנוסח פה אחד 'עושה'.

ולכי תידוק תשכח שכל אלו המקורות משתלשלים כולם ממקור אחד בלבד, שהרי כבר נתבאר בפרק ח שנוסח צרפת בכל משנה זו נלקח מנוסח פרובנס, וכן הוכחתי ליד הע' 15 שגם נוסח ספרד בכל משנה זו נלקח מפרובנס. וכיון שרק בסידורי פרובנס ספרד וצרפת יש בהם תיבות 'עושה אותם' נמצא שכל הסידורים בענין זה כולם משתלשלים מפרובנס, וכחדא חשיבי.

ועל נוסח הבבלי, אמת שבהרבה מקורות יש תיבות אלו ובנוסח 'עושה', אבל באמת כל המקורות שגורסים תיבות אלו הם כתבי יד אשכנזיים-צרפתיים, ואחד מהם ודאי מצרפת (כתב יד מינכן הידוע)⁶⁵, וגם תוס' הרא"ש מועתק מתוס' שאנץ הצרפתי, וגם הדפוסים

65 ומכאן נראה שגם כתב יד וטיקן 111, וכן הוכחתי גם להלן הע' 105.

הראשונים של הבבלי כידוע כולם הודפסו ע"פ כתבי יד אשכנזיים-צרפתיים.⁶⁶ ויש לשער שגם קטע גניזה היחיד שיש בו תיבות אלו הוא כנראה ספרדי או אשכנזי-צרפתי, שוב הגיעני צילום קטע זה ואכן כתיבתו אשכנזית בבירור.

ואדרבה בכל המקורות האחרים של הבבלי אין כלל תיבות אלו, שכן אינו בקטע הגניזה המזרחי⁶⁷ ובדפוס ספרד ובשני כתבי היד הספרדיים ואפילו בדפוסים הראשונים האשכנזיים במקום אחד, וכן אינו בפירוש מסכת אבות לר' מתתיה היצהרי [ארגון שבספרד מאה יד] ובשיטה לא נודע למי קידושין דף מ' והוא כידוע מחכמי פרובנס. וכיון שרוב הספרדים גרסו בתפילתם משנה זו, וגרסו בה תיבות אלו, ולמרות זאת בבבלי שלהם אין 'עושה אותם' מסתבר שכן הוא העיקר, ואילו הסופרים הצרפתיים הושפעו מנוסח השגור בפייהם מן התפלה, [וגם אם נניח שתיבות 'עושה אותם' הם נוסח הבבלי, מ"מ לגבי השינוי הקטן בין 'העושה' ל'עושה' ודאי אין מקום כלל לסמוך בזה על מעתיקים צרפתיים שהרגל לשונם לומר 'עושה' וודאי לא ישתו ליבם לשינוי דק זה, ויעתיקו כנוסח תפלתם, וכרגיל אצל כל מעתיקי נוסח התפלה של הגאונים והראשונים כידוע, ופוק חזי מה קרה לנוסח התפלה שבסדר רע"ג ומחז"ו].

ולגבי אבות דרבי נתן בשני נוסחאותיו הנה נוסח אחד הוא ממש "אבות דרבי נתן נוסח צרפת" וא"כ שוב י"ל שהושפעו הסופרים שלו מנוסח תפלתם, וגם הנוסח הרגיל סביר להניח שרוב הכתבי יד שלו הם אשכנזיים - צרפתיים, וכמו בשאר מסכתות קטנות כגון מסכת סופרים שכל הכתבי יד שבידינו הם אשכנזיים - צרפתיים. וממילא אין ממנו ראיה כלל לא לגירסת 'עושה' וגם לא לעצם גירסת תיבות אלו, ואדרבה בזה יתיישב איך קרה שבכל ג' השינויים בין נוסח הבבלי לנוסח א"י גורס אבות דר' נתן כנוסח בבל, ושם אבות דרבי נתן עריכתו נעשתה בבבל וצ"ע, אבל להאמור יתכן שעל 'התאמה' זו אחראים אך ורק הסופרים הצרפתיים של אבות דרבי נתן. ואכן עין רואה שבכל נוסחי אבות דרבי נתן אין תיבת "והקרן קיימת לו לעולם הבא" וכבר הראתי בפרק ו אות ב שהוא נוסח ייחודי לצרפת וספרד בלבד, וע"כ שאבות דרבי נתן מושפע מנוסח צרפת.

ומעתה אחרי שמקור הכל הוא פרובנס, ודוקא שם מחצית הספרים גורסים 'העושה', איכא למימר שפיר שהיו שני נוסחאות קדומות בפרובנס האחד המקורי 'העושה', והאחד שיבוש קטן 'עושה', ובדרך מקרה יצא שדוקא סידורים אלו הגורסים 'עושה' הם אלו שהגיעו לצרפת וספרד.

ועוד יש דרך נוספת נכונה יותר, שלעולם הנוסח המקורי בפרובנס הוא 'עושה', וכפשטות הדברים, אבל קודם עלינו לחקור איך וכיצד נמצאו תיבות 'עושה אותם' בנוסח התפלה של בני פרובנס, שהרי בכל נוסחי המשניות של א"י אינו, וגם בכל שאר הסידורים אינו⁶⁸, ולעיל פרק ב' צידדנו שהוא משום שכן נוסח הבבלי, אבל כעת הרי הוכחנו שמסתבר שגם הבבלי לא גרסם וכאמור. ולכן נראה יותר שמקור תיבות אלו בנוסח פרובנס אינו מן המשנה אלא משום שכן הנוסח במימרת רבי יוחנן בשבת קכז [בהרבה ספרים ובפרט שכן הוא ברי"ף

66 כמו שכתבתי במאמרי 'עוד בענין נוסח יי מלכותיה (קאים) לעלם ולעלמי עלמאי - תגובה לתגובה ומילואים' שבקובץ הקודם בהע' 7, ומכאן יש להוכיח שהם דוקא צרפתיים, כי באשכנז הרי לא אמרו כל משנה זו, וכן הוכחתי שמקורות אלו צרפתיים גם להלן הע' 105.

67 כך נראה לי ההדיוט מסגנון כתיבתו, ואישר את קביעתי ידידי המומחה ד"ר יעקב פוקס מהמכון לתצלומי כתב יד.

68 מלבד צרפת וספרד המושפעים כאן מפרובנס.

[וכאמור], והדברים עולים בקנה אחד עם העובדה שנוסח פרובנס ומושפעיו הם בין היחידים שמוסיף בתוך משנה זו דברים ממימרת רבי יוחנן זו עיין פרק ז'.

ומעתה שזכינו לברר שמקור תיבות "עושה אותם" אינו כלל מהמשנה אלא ממימרת רבי יוחנן, מעתה נראה לענ"ד דלק"מ לפי שבמימרת רבי יוחנן כן מתאים נוסח 'עושה' ולא 'העושה' וכמו שיבואר בס"ד.

שהרי אם נעיין היטב בתחביר של שני המשפטים: אלו דברים שאדם עושה אותם אוכל מפירותיהם בעולם הזה (משנת פאה בחלק מהנוסחאות); ששה דברים שאדם עושה אותם אוכל מפירותיהם בעולם הזה (מימרת רבי יוחנן שבת דף קכז, א ברוב הספרים המדויקים). נרגיש שהמשפט הראשון עמום ומגומגם יותר, ויותר מתבקשת בו הוספת ה' הידיעה, כגון 'שאדם העושה אותם אוכל פירותיהם', ואילו במשפט השני - אף שגם בו מורגש חספוס מסוים - עדיין הנוסח סביר.

ידידי הרב יהושע אספס של"ט"א, הצליח להגדיר קצת את התחושה: המשפט 'אלו דברים' זוקק אחריו המשך: אלו דברים שהעושה אותם אוכל פירותיהם... כיבוד אב ואם וגמ"ח וכו'. ואינו יכול לעמוד בפני עצמו, שכן 'אלו' הוא כינוי הרומו לאחריו, וחייב לבוא איזה פירוט של הדברים. ואילו משפט כמו "ששה דברים" יכול לעמוד בפני עצמו - לפחות מהבחינה תחבירית, גם אם לא יפורטו אותם ששה דברים.

אלא שחכמי פרובנס הקדמונים לקחו מילים אלו "עושה אותם" מתוך מימרא זו ושיבצום כאן בתוך המשנה הגורסת "אלו דברים שאדם", ורק אז נוצר הקושי התחבירי, שהרגישו בו חכמי פרובנס ואנגליה שאחריהם וכן הגר"א, ותיקנו 'העושה' שהוא נוסח נכון יותר כאן.

[ועוד היה אפשר"ל ע"פ מה שמצאתי ברי"ף שנכתב על ידי רבינו הריב"ן כח"י פריס 312, וברי"ף כח"י המזרחי אוקספורד, אוסף הונטיגטון 347 וברי"ף כח"י פרנקפורט 10, מאה יד-טו, סדר מועד עם רש"י ותוספות אלפס זוסלין, וברי"ף דפוס הספרדי קושטא רס"ט [וכן בשאר הדפוסים] ובפירושו המזרחי על הרי"ף לר' ישמעאל בן חכמון, ובכולם הנוסח 'ששה דברים כשאדם'⁶⁹ ולא כנוסח 'שאדם' (הנמצא בבבלי בכתב יד מינכן וקטע גניזה וכן ברי"ף כח"י אוקספורד נויבאואר 550 מתקופת הרמב"ם), ואולי הושפעו עדי נוסח אלו משיגרת לשונם במשנה. וזה גם לא כקצת ספרים הגורסים בבבלי 'אדם'.⁷⁰ ועכ"פ ברור לחלוטין שהנוסח המקורי ברי"ף הוא 'כשאדם' שכן הוא במסורת הרי"ף בארבע ארצות שונות (מזרח, ספרד, איטליה, אשכנז)⁷¹, ונוסח הגמ' שהיה לרי"ף עדיף עשרת מונים מנוסח כתב יד מינכן וקטע הגניזה, מה גם שנוסחם הוא שיגרא דלישנא וכאמור. והמתבונן בנוסח "ששה דברים כשאדם עושה אותם אוכל פירותיהם" יראה שאין בו שום קושי תחבירי.⁷² אבל מ"מ מאחר

69 וברי"ף כתב יד מנטובה האנגלי [לעיל הע' 52] הגירסה "ששה דברים העושה אותם אוכל וכו'" ואין כלל תיבת 'אדם'. וגירסת 'העושה' הוא כנוסח סידור אנגליה אוקספורד לעיל שם.

70 כן בדפוס הבבלי ובכתבי יד אוקספורד 23 ווטיקן הספרדיים, וגם בקטע הגניזה האשכנזי הנ"ל. וכן בהגדות התלמוד קושטא, וכן בשאר הגירסאות שלא גורסים תיבות 'עושה אותם' כגון הרי"ד וריא"ז. וכן בפסקי הרא"ש לפנינו אבל בכת"י פריס 417 'האדם' וטעון בדיקה בשאר כתבי היד.

71 ולע"ע לא הספקתי לשאול את עזרא שבט איך קבע במהדורתו ואין בקטעי הגניזה.

72 ולפי"ז אין צריך להטיל דופי בחכמים אלו ולומר שלא הרגישו בקושי התחבירי שיצרו, די"ל בפשיטות שבספרי הבבלי שבידם גם במימרא של ר"י היה הנוסח 'שאדם' (וכחלק מהספרים הנ"ל בהשפעת נוסח המשנה) ולכן שפיר העבירו תיבות 'עושה אותם' למשנה שהרי מהבבלי שבידם הבינו להדיא שאין בזה בעיה תחבירית ודוק.

וגם לאחר חיפושים נרחבים לא מצאתי שום חבר בזה לרי"ף קשה להניח שהוא נוסח הבבלי המקורי, ובפרט שנוסח 'אדם' הוא נפוץ ולא שייך לטעון שהוא בהשפעת משנת פאה ודוק].

נמצא שהמסקנה הסופית בזה היא שתיבות אלו אין מקורם בבבלי בנוסח משנה אלא שכן הוסיפו חכמי פרוכנס מתוך מימרת רבי יוחנן, ושם אין בעיה תחבירית או משום נוסח הרי"ף שגורס 'כשאדם' וא"כ אין בעיה תחבירית, וגם לגירסת 'שאדם' שברוב הספרים עדיין כיון שלא פתח ב'אלו' אין כ"כ בעיה. אבל במשנה שלנו ראוי לתקן ולומר או 'כשאדם' או 'העושה'. ולענ"ד עדיף לשנות בתוספת על המשנה ולומר 'העושה' מאשר לשנות נוסח במשנה עצמה ולומר 'כשאדם'. ועכ"פ הרוחנו להיווכח שנוסח רוב הסידורים הגורסים "עושה" אינו בגדר 'טעות סופר' שנובעת מרשלנות סופרים שלא דייקו בהעתקתם והשמיטו הה"א, אלא רק נובע מהרכבת שני מקורות שונים שצירופם יחד יצר צרימה מסוימת, ועיין באריכות בהערה שאכן אין (כמעט) מושג של 'טעות סופר' בסידורי העדות השונות.⁷³

לסיים אציין שבתועפות ראם (על היראים סימן שפח) עמד שתוספת תיבות "עושה אותם" נראית כמיותרת. ותיירץ שזה בא לאפוקי מצות שמקיימים אותם בשב ואל תעשה כמו לא לעשות מלאכה בשבת. ובמשמרות כהונה [בהשמטות במהדורת תשע"א עמ' תיב] ביאר שבא לאפוקי מקורא פרשיות מצות אלו שאף שמעלה עליו הכתוב כאילו עשאן מ"מ אין אוכל פירותיהן בעולם הזה.

73 במק"א הוכחתי שאין כלל מושג 'טעות סופר', הנובעת מרשלנות הסופרים גרידא (וכגון דילוג שורה ב'טעות הדומות' או החלפת אות באות דומה כגון ר' בד' או ו' ב'), בנוסחאות הסידורים של עדות שלמות (מלבד קצת טעויות בניקוד), וכל השינויים שבין הנוסחאות השונות מקורם משינויים מכוונים שנעשו ע"י חכמים שונים, אלא שעל חלק מן השינויים המכוונים הנ"ל יש לדון אם השנוי המכוון הזה מוצדק, וחלקם ברור שהוא טעות אם מפני הדקדוק או טעם אחר, וכן יש לחכמי הדורות רשות לשנות ולתקן כפי הצורך ויש כללים בדבר ואכמ"ל, אבל אין שינוי שנעשה סתם ברשלנות הסופרים שזה מצוי לרוב רק בשאר ספרי חז"ל (וגם שיבושי הצנזורה בכלל שינויים מכוונים הם, אלא שכמובן אינם מוצדקים). וכגון מה שאני מבאר במאמר זה על התפתחות שלשת הנוסחאות "עושה אותם אוכל" "העושה אותם אוכל" ו"עושה אותם ואוכל", וכגון מה שביארתי במאמרי הקודם (בגליון קצו וקצח) על נוסח 'קאים' שאע"פ שברור שטעות גמורה הוא ואינו אלא במיעוטא דמיעוטא של הנוסחאות, מ"מ לא נוצר סתם ברשלנות אלא בכוונה ע"י מאן דהו שהוקשה לו על הלשון "י" מלכותיה לעלם" שהלשון חסר ואינו מפורש מה נעשה עם מלכותו לעלם, ולכן הוסיף בתפלה לתוספת ביאור 'קאים'. והשם יזכני להוציא לאור מאמרי הגדול "מבוא לנוסח התפלה" ששם יבואר הרבה מקומות ע"פ כלל זה באר היטב. וכמובן כוונתי אך ורק לנוסחי עדות שלמות כגון נוסח המופיע בכל סידורי ספרד או אשכנז, אבל בסידורים בודדים ניתן בהחלט למצוא טעויות, אך גם בזה השיעור הוא הרבה פחות מהמצוי בכל עד נוסח של כל ספר תורני אחר, והסיבה היא שנוסח התפלה הוא נוסח ברור וצח וקל להבנה וזכירה, וגם משננים אותו פעמים רבות, וגם נאמר ברובו בקול רם ובמעמדים ציבוריים, וגם יד הכל ממשמשת בו, ואם קרה לאיזה סופר טעות מיד המתפללים בסידור מתקנים אותה. גם יש להוציא מכלל זה את הסליחות והפיוטים שרבו בהם הטעויות והטעם לכך שהם בלשון קשה ומסורבלת וקשה לזכירה וגם אין משננים אותם וגם אין יד הכל ממשמשת בהם. גם יש להדגיש שכלל זה נאמר רק על סידורים שנכתבו בידי מתפללי הנוסח עצמו כגון סדור נוסח ספרדי שנכתב או נדפס בידי ספרדי, אבל סידורים שנכתבו או נדפסו בידי בן עדה אחרת, מלאים הם שיבושים, וכגון סדור מנהג אר"צ ונציא רפ"ז שנדפס בידי ספרדי (ראה הע' 2 ערך אר"צ), וכגון כמה כתבי יד מאיטליה שנכתבו בידי סופרים אשכנזים. ומטעם זה כל סידורי הגאונים והראשונים מלאים עשרות נוסחאות שונות הרחוקות מנוסח המקורי של המחבר וככל שהיה שגור בפי כל סופר וסופר, ולפיכך צריך זהירות רבה בקביעת נוסח רס"ג ורוקח ואבודרהם ועוד, ויש אף ראשונים שכמעט לא שייך לדעת נוסחם כגון רע"ג ומחז"ל, ורק סידורי הרמב"ם שהועתקו בתימן שהם עצמם התפללו בנוסח הרמב"ם אין בהם טעויות חוץ מאותם מקומות בודדים שנוסח תימן עצמו שונה מהרמב"ם, וחוץ מהסופרים התימנים שהתפללו בנוסח שאמי.

פרק ד. השממת "וגמילות חסדים ותלמוד תורה"

בכל סידורי פרובנס [כולל ילקוט המכירי הנ"ל] וקטלוגיה וברוב ככל סידורי צרפת⁷⁴ וכן במחזור אחד כמנהג אנגליה⁷⁵, חסר ברישא "וגמילות חסדים ותלמוד תורה", וכן הוא בסדורי רומניא (וקנדיא) ובקטע גניזה אחד.⁷⁶

ואף שבכל עדי הנוסח של המשנה והבבלי⁷⁷ יש תיבות אלו, נראה שכיון שכל המשנה כאן לא נבחרה במקרה, אלא מטרתה להלהיב לבו של המתפלל לגדל מעלת המצוות, ולכן לומדים המשנה של הדברים שאוכלים פירותיהם בעולם הזה, ואגב זה מזכירים גם הרישא של מצוות שאין להם שיעור, וגם זה מורה על מעלה קצת בהם שאם יש שכר בכל שהוא ק"ו שיהיה שכר גדול בשיעור גדול.⁷⁸ ולכן המצוות שכבר הזכירו מעלתם הגדולה בסיפא שאוכל פירותיהם בעולם הזה אין צורך לזרז ולהוסיף שגם אין להם שיעור שהוא מעלה קטנה מאד. והבן. ועיין בסמוך הסבר אחר נאה יותר.

כיוצ"ב ברמב"ם בנוסח המשנה בכתב יד קדשו גרס בסוף הרישא 'ותלמוד תורה' ואילו בסדר התפלות שלו⁷⁹ (וכן בנוסח תימן הישן⁸⁰) אין ברישא 'ותלמוד תורה', וכן חסר בנוסח פרס ובקטע גניזה אחד⁸¹, ומתחילה חשבתי שסברו שהסיפא 'ותלמוד תורה כנגד כולם' חוזר גם על הרישא⁸² וכנראה גם זה קיצור שנהג רק בתפילה ולא שכך גרסו הנ"ל בנוסח המשנה, וזה פשר הסתירה ברמב"ם.

ושוב שמעתי מידידי הרב אליעזר גריינמן שליט"א לבאר דהנה בכל הנך דמתני' דאמרינן דאין להם שיעור היינו בין למטה ובין למעלה, כלומר שגם בכל שהוא מקיים המצוה ומאידך גם אם מוסיף חשיב מקיים מצוה ומקבל על זה שכר, וה"נ בתלמוד תורה דעת המשנה כהך תנא דמנחות צט ע"ב "אמר רבי יוחנן משום ר"ש בן יוחי אפי' לא קרא אדם אלא קרית שמע שחרית וערבית קיים לא ימוש" וכן פירשו בדעת המשנה בתפא"י ובמשנה ראשונה [ודלא כריבמ"ץ הר"ש הרא"ש והרע"ב⁸³], והנה בהמשך הסוגיא במנחות אמרינן "ודבר זה אסור לאומרו בפני עמי הארץ [לייט אביי על האומרו בפני עם הארץ], ורבא אמר מצוה לאומרו בפני עמי הארץ" ופירש רש"י:

74 20 כת"י המובאים ע"י צור שפיר עמ' 162, ורק ב-6 ישנם, ומתוכם שלשה גורסים 'ות' וגמילות חסדים' הפוך מכל עדי הנוסח ומוכח שבמקור לא היו תיבות אלו והמוסיפים אותם לא דקו בסדרן.

75 פריס. אבל באוקספורד ובעץ חיים לונדון יש.

76 קטע ד. בקטעים א' ב' ג' ישנם, ועיין הע' 81.

77 חגיגה ז ע"א בדפוסים וכת"י מינכן ולא בדקתי שאר מקורות.

78 וכעין שכתב רש"י במנחות צט, ב לגבי הא דאמרינן התם דמצוה לומר בפני עם הארץ דמדאורייתא סגי בכל שהוא ת"ת וכגון קר"ש, "מצוה לאומרו כו' - דסבר משום קרית שמע נוטל שכר גדול כזה כי אז תצליח את דרכיך אם היה עוסק כל היום כ"ש ששכרו גדול ומרגיל את בניו לתלמוד תורה".

79 ב'ספר החתומ' וכתבי יד תימן ורוב עדי הנוסח האירופאים.

80 כן ראיתי בתכאליל ישנים, ומשם הושפע נוסח פ"י המשניות בערבית כת"י ב וכת"י ת בדק"ס ששניהם תימניים. ושו"ר ב'סדר הרמב"ם' שכן בכל התכאליל שנבדקו על ידם מלבד תכלאל מהרי"ץ. ואולי יש לשקול להחזיר נוסח תימן הישן בזה לתפארתו כמו שקבע הרמב"ם.

81 קטע ג והושלם שם בין השיטין אולי ע"י הסופר הראשון. בקטע ב נראה משיעור הקרע שגרס תיבות אלו.

82 ובדק"ס השלם הע' 5 כתבו שבירושלמי מוכח דגרסין במשנה דת"א אין לו שיעור, ולמשנ"ת אין ראייה גמורה דאולי כוונת הירושלמי מהסיפא.

83 וכפשט הירושלמי "ותלמוד תורה: שאלו את רבי יהושע מהו שילמד אדם את בנו יונית אמר להם ילמדנו בשעה שאינו לא יום ולא לילה דכתיב [יהושע א ח] והגית בו יומם ולילה".

"אסור לאומרו - שלא יאמר בקרית שמע סגי ולא ירגיל בניו לתלמוד תורה: מצוה לאומרו כו' - דסבר משום קרית שמע נוטל שכר גדול כזה כי אז תצליח את דרכיך אם היה עוסק כל היום כ"ש ששכרו גדול ומרגיל את בניו לתלמוד תורה, ל"א סברי הנך רבנן דמצי פטרי נפשיהו בקרית שמע ויתבי כולי יומא וגרסי שמע מינה שכר גדול יש".

וכנראה סבר הרמב"ם כהך מ"ד שאסור לאומרו בפני עם הארץ⁸⁴, ולכן בתפילה הנאמרת גם ע"י העמי הארצות השמיט תיבות תלמוד תורה. עכ"ד ידידי בתוספת נופך ודפח"ח.

ולפי"ז ניתן לבאר גם את גרסת פרוכנס צרפת ורומניא שהשמיטו גם גמילות חסדים, כי הם הרחיבו את אזהרת הגמ' גם על גמילות חסדים שלא יבואו עמי הארצות לזלזל במצות גמילות חסדים בידעם ששיעורה בכל שהוא, ולגבי שאר הדברים לא חששו כי אינם נוהגים בזמן הזה.⁸⁵

ובזה יש אתנו מקום לבאר גם את מנהג ספרד הישן⁸⁶ שלא אמרו כלל הרישא, והיינו אחת משתים: או שהרחיבו החשש גם למצוות שאינם נוהגות בזמן הזה, או שכיון שלא ניתן לומר רישא של המשנה כצורתה העדיפו לדלגה לגמרי.

פרק ה. "וגמילות חסד"!

בסדור רס"ג⁸⁷ (ומצרים הקצר), רשב"ן⁸⁸, פרס, אר"צ⁸⁹, בגדד, וסידורים מן הגניזה⁹⁰, וחלק נכבד מכתבי היד של המשניות⁹¹, ובפירוש הריב"ם⁹² בפאה, ובפיסקה שבכת"י רומי של הירושלמי, ובתוספתא ריש פאה כתב יד ערפוט האשכנזי, הנוסח ברישא "וגמילות חסד" בלשון יחיד [ובשאר כתבי יד של המשניות⁹³, ובתוספתא כתב יד וינה הספרדי והדפוסים, ובסידורי איטליה וצפ"א ופולין: 'וגמילות חסדים']. וצ"ב מאי שנא מסיפא דכולם גורסים 'וגמילות חסדים' בלשון רבים.⁹³

ולא יתכן לתלות בט"ס כל כך הרבה נוסחאות מדוייקות, ומה גם שכל אלה עקביים שברישא בלשון יחיד ובסיפא בלשון רבים, ואם רק תולדה של ט"ס איך יצא חלוקה זאת בכולם, וע"כ שזה הנוסח המקורי, והנוסח בקצת ספרים שגם ברישא בלשון רבים הוא בהשפעת הסיפא.

ואולי צ"ל דלאו חד תנא תני להנך תרי בבות אלא רבינו הקדוש מסדר המשנה חיבר כאן שתי בבות משני תנאים והשאיר בדיוק את הסגנון של כל אחד מפני ש"חייב אדם לומר בלשון רבו".

84 או שחשש מספק לדעה זו.

85 שלא גרים בארץ ישראל וממילא אין פאה, ואין בית המקדש וממילא אין ביכורין וקרבן ראיון.

86 כגון דפוס ונציא רפ"ד ודפוס נאפולי ר"ג, וכת"י בהמ"ל 4674 ולונדון ופרס הנ"ל.

87 בקטע גניזה אחד מתוך שנים, והוא העיקרי כמוכח מנוסח מצרים הקצר המבוסס על רס"ג כשהרתו.

88 גם וטיקן.

89 כת"י אוקספורד.

90 קטע א' וג'. קטע ב' מטושטש, ובקטע ד אין כלל תיבות אלו.

91 קאופמן אחרי התיקון, פרמה, וג' קטעי גניזה.

92 קאופמן לפני התיקון, כתי"ק של הרמב"ם [וכן בסדר התפילות שלן] ובג' קטעי גניזה ובקיימברידג' ואוקספורד ומינכן והדפוסים [וכן בבבלי בחגיגה ז ע"א (ובשאר המקומות בבבלי הועתק רק הרישא) בדפוסים לפנינו ומינכן ובעוד ג' כת"י, אך אין לסמוך בשינויים קטנים כאלה על מעתיקי הבבלי, ועוד שבקטע הגניזה שם [T-S F3130] הנוסח מקוצר "תנן התם אילו דברים שאין להם שיעור וכו' הריאיון א' ר' יוחנן"]. וכן 'חסדים' במדרש משלי עיין להלן הע' 130.

93 אגב באר"צ אוקספורד נוסף בסיפא 'וגמילות חסדים טובים'. ואינו באר"צ ונציא רפ"ז וכן אינו בנוסח בגדד הוזה לנוסח אר"צ במשנה זו, והוא כנראה אשגרה מהגומל חסדים טובים.

ויותר נראה לבאר ע"פ הירושלמי "גמילות חסד(ים)"⁹⁴ הדא דתימר בגופו אבל בממונו יש לו שיעור ואתיין כ"י דמר רבי שמעון בן לקיש בשם רבי יהודה בן חנינא נמנו באושא שיהא אדם מפריש חומש מנכסיו למצות". פירוש שכל האמור במשנה שגמילות חסד אין לו שיעור זה דוקא בגמילות חסד שבגופו אבל גמילות חסד שבממונו יש לו שיעור עד חמש וכתקנת אושא. ובר"ש (סוף ד"ה והביכורים) וברא"ש (ד"ה בירושלמי) צידדו שזה כוונת התנא עצמו⁹⁵, ולפי זה מדויק היטב שברישא תנן 'גמילות חסד' כי מדברים רק על גמילות חסדים שבגופו, אבל בסיפא לגבי דברים שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה זה נוהג גם בגמילות חסדים שבממונו ולכן נקטו "גמילות חסדים" בלשון רבים. וזה כפתור ופרח בס"ד.

פרק ו. חילופים קטנים נוספים

א. ברמב"ם⁹⁶ ואר"צ ופרובנס (חוץ מפריס 590) ופרס ובששה כתבי יד של המשנה שבמשניות⁹⁷, הנוסח: 'ואלו דברים שאדם', ובשאר בלי ו' החיבור.⁹⁸

ב. "והקדן קיימת לו לעולם הבא" ברוב מוחלט של המקורות גורסים תיבת 'לו'⁹⁹ אבל היא חסרה בכת"י מינכן בפאה¹⁰⁰ וכן בחצי מסידורי צרפת¹⁰¹, ורוב סידורי פרובנס¹⁰², וסידורי פולין, וכן בבבלי שבת¹⁰³ בדפוס שונצינו ר"נ [אבל במימרת ר"י שם יש] וכת"י וטיקן 108 הספרדי, והגדות התלמוד קושטא רע"א, וכן היה במשנת פאה שהועתקה בסדור הספרדי וזכר צדיק, ובתוספתא ריש פאה בכתב יד וינה הספרדי בלבד, ותוספות רבינו יהודה שירליאון ברכות לב ע"ב ד"ה כל המאריך, וכן בבבלי קידושין לט בכת"י וטיקן 111 ודפוס ספרד והגדות התלמוד קושטא.¹⁰⁴ וכן בקנדיא כת"י לונדון. וכן באבות דר' נתן. אך לאחר העיון כל אלה הם מקורות צרפתיים¹⁰⁵,

94 ליתא בכתב יד רומי וכו"ל.

95 אלא שהקשו על זה שהרי השיעור בממונו הוא רק תקנת אושא ואילו המשנה מדברת מדאורייתא כדמוכח לגבי פאה שאמרה שאין שיעור אף דמדרבנן יש שיעור, ולכן צידדו שהירושלמי רק משמיענו הדין אבל התנא מיידי נמי בגמילות חסדים שבגופו, ומ"מ כתבו כן רק כאפשרות ומשמע מדבריהם שאינו מוכרח לגמרי וכנראה משום דלא דמי לפאה דגם מדרבנן אין לה שיעור למעלה [-מקסימום] ורק למטה [-מינימום] יש שיעור אבל בגמילות חסדים שבגופו מדרבנן יש שיעור בין למטה בין למעלה ולא שייך למיתני ליה.

96 בכת"י במשנה [ונשמט בשנו"ס בדק"ס השלם] וברוב כת"י תימן בסדר התפילות וכן עיקר ודלא כהחתום.

97 וסדור מנהג רומה מאה יד טו פפד"מ 129.

98 ומן הבבלי אין ראיה כי לא העתיק הרישא וא"כ לא שייך ו' החיבור. ומאותה סיבה אין ראיה מנוסח הספרדים שלא אמרו הרישא וכדלעיל הע' 86.

99 שני קטעי הגניזה בשבת גורסים 'לו' וכן בכל הכת"י של המשנה שבמשניות וכן במימרת ר"י המובאת ברייף [גם בכת"י אוקספורד נויבאואר 550, מתקופת הרמב"ם]. וכן בפרובנס (פריס 637 בהמ"ל 4601) וכן בספרד (בהמ"ל ולונדון ופריס ושני הדפוסים) ופרס וכל שאר הנוסחאות וכן בהגדות התלמוד קושטא קידושין דף מ.

100 אבל בשבת וקידושין דפים לט ומ כלפינו.

101 תשע כת"י מול 19 (שפיר עמ' 164).

102 כת"י פריס 590 וכת"י לונדון וכן במאירי שבת, וכן ב-פריס 637 (אלא שיש שם ל' בלבד והוא נשתררב ממילוי השורה ודוק) ורק בבהמ"ל 4601 יש וכן יש במנהיג הנ"ל הע' 57.

103 בין במשנה ובין במימרת ר"י.

104 כל קטע זה ע"פ שפיר עמ' 365 בתוספת גופך.

105 חלק מסידורי צרפת, כתב יד מינכן של הבבלי שנכתב ע"י סופר צרפתי [ראה לעיל הע' 58]; כת"י וטיקן 111 ששניהם צרפתיים [כנ"ל הע' 66]; דפוס ראשון של הבבלי שגם נדפס ע"פ כתב יד צרפתי [כנ"ל שם]; נוסח קנדיא שהוא נוסח המורכב מצרפת ורומניא. נוסח פולין שיתכן בהחלט שהושפע מנוסח משניות צרפתיים ואכמ"ל.

וספרדיים [דפוס ספרד, ווטיקן 108, ותוספתא כתב יד וינה הספרדי והגדות התלמוד ומשנת פאה בזכר צדיק] וכבר ראינו שכן בחלק מנוסח צרפת וכנראה כן היה גם בנוסח ספרד הקדום, ושניהם במשנה זו שאובים מנוסח פרוכנס שהוא המקור הראשוני להשמטת תיבה זו, ומסתבר שהוא ט"ס גרידא בחלק מסידורי פרוכנס.¹⁰⁶

ג. בענין ניקוד ה' של "לעולם הבא". כתב מו"ר הגר"מ מאזוז שליט"א¹⁰⁷ שצ"ל ה' בקמץ לתשלום ה' הידיעה. ואפריו"ן שכ"ה ברוב הסידורים הספרדים הישנים (עיין להלן הע' 112) ובנוסחי תימן¹⁰⁸, ורומניא¹⁰⁹, וקטלוגיה¹¹⁰, ובמשניות כת"י פרמא, וכן מנוקד כמה פעמים במשניות קאופמן בפרק י מסנהדרין.¹¹¹ אמנם אין לחדד שבכל סידורי פרוכנס שראיתי (פרס 590; פרס 637) מנוקד בשוא, וכן במיעוטא דמיעוטא דסידורי ספרד¹¹², וכן ברוב ככל סידורי איטליה¹¹³, ובסדור פרס (וסדור כפא), וסדור פולין כת"י.¹¹⁴

ובמשנת "כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא" (סנהדרין ריש פרק י' ונאמר במנהג ספרד בכמה מקומות בתפלה - אחרי מוסף שבת ולפני כמה מדליקין) בספרד הישן (מונציא רפ"ד עד מנצור כולל) 'לעולם' מנוקד בשוא, ובסידורים החדשים [בית תפלה] 'איש מצליח' 'עוד יוסף חי' תוקן 'לעולם' בקמץ. וכן באמת בכתבי יד הספרדיים (פרס ולונדון) ובסידורי תימן בקמץ ולא התפנית לבדוק שאר העדות. וביוצר של שבת 'ומאיר לעולם כולו' בכל הסידורים הישנים שבדקתי¹¹⁵ ה' בקמץ. ומכל האמור קרוב לודאי שהנכון בקמץ¹¹⁶, וכן יש להוכיח מניקוד ה' של "בעולם

106 ייתכן שמקור הטעות במשניות או בבבלי הפרוכנסאלי, כי כאמור לעיל הע' 73 אין כנראה מושג של 'טעות סופר' בסידורים.

107 הרב מאיר מאזוז, הגהות והערות בסדר התפלה, ספר זכרון לר' יצחק נסים, עמ' קנט.

108 עד היום וגם בישינים (כגון תכלאל בלדי משנת ש"מ, עם פירוש, כת"י בהמ"ל 4806 ס' 25707), וגם ב'סדור הרמב"ם' הוצאת נוסח תימן הדפיסו כן בלא הערה והם דקדקו מאד לנקד כפי הניקוד התימני הישן.

109 קושטא וונציא, (וכן בקנדיא ולונדון וירושלים).

110 כתב יד גינצבורג.

111 כאן בקאופמן 'בעולם' ואין ניקוד לאות ב'.

112 כת"י בהמ"ל הקדום וכן בדפוס נאפולי (אך הוא נדפס באיטליה ואינו משקף בנאמנות את מסורת ספרד וכמדומה שמושפע מהנוסח האיטלקי של המדפיס) ודפוס ונציא רפ"ד (שגם נדפס באיטליה ומושפע בניקוד ממנהג איטליה, כגון בניקוד תיבת 'והשכל' ה' בסגול ולא בפת"ח, וכן מנקד 'כשם' כ' בפת"ח ולא בשוא), אך לעומתם בכתבי יד ולונדון ופרס וזכר צדיק וכן בדפוס ראשון ליסבון ר"ן שנדפס בפורטוגל (שהוא מקור ונציא רפ"ד), מנקדים בקמץ.

113 איטליה וטיקן 617 מחזור מוסקוביץ וכן בדפוס בולניא ש"א ודפוס פאנו רס"ד. אבל באיטליה פפד"מ 129 בקמץ.

114 הסידורים הבאים אינם מנוקדים: בגדד אר"צ צפ"א גניזה רשב"ן רמב"ם (כולל אוטוגרף פיהמ"ש), (קטעי הגניזה של רס"ג כאן איני יודע אם יש בהם ניקוד. רוב סידורי צרפת, לא ראיתים במקורם ולכן איני יודע כיצד נקדו בצרפת ומסתמא כמו פרוכנס).

115 כן בסידורי תימן וכן בכל סידורי ספרד העתיקים והישנים וכן בסידורים החדשים (ורק בסידורי ליוורנו ומנצור השתבשו לנקד ה' בשוא) וכן בקמץ בסידור פרוכנס בהמ"ל, ובסידור איטליה וטיקן 617. ובסידור אשכנז משנת ה' אלפים כ"ד, כת"י פרס 644. אבל בסידורי פולין נשתבש לשוא וכבר העירו בזה בסידור רש"ס (ואינו בידי) וכן מו"ר הגר"מ מאזוז בקונטרס לאוקמי גירסא, שהוא שיבוש שבלא יידוע משמעותו 'נצח' ולא 'תבל'.

116 ומ"מ יתכן שיש כללים מיוחדים ללשון חכמים בענין היידוע, וזה מה שכתב לי מומחה אחד בעניין: חיפשתי עתה במאגרים של המילון ההיסטורי, ובאמת בלשון חכמים יש רק מעט פעמים 'עולם הבא' בלא 'של' מקדים, ושלוש מהן בצירוף 'חיי עולם הבא'. נראה שהצורה השלטת היא 'העולם הבא'.

הזה" שהב' בקמץ בכל המנהגים וגם היא לתשלום ה' הידיעה. ועתה ראיתי שכן תיקנו גם בסדור "תפלת רפאל" שבהוצאת מכון אהבת שלום.¹¹⁷

ד. בסיפא "והבאת שלום בין אדם לחברו". יש גורסים 'בין', כ"ה ברס"ג (ומצרים הקצר) רשב"ן [גם כת"י וטיקן הפרסי] רמב"ם גניזה¹¹⁸ ספרד אר"צ בגדד איטליה צפ"א ורומניא, ומדרש משלי¹¹⁹, ואבות דר' נתן. אבל יש גורסים "שבין" כ"ה בנוסח פרס (וכפא), צרפת, וחלק מפרובנס¹²⁰ ופולין הישן [וכן עד היום בסידורי חב"ד שע"פ נוסח בעל התניא¹²¹], וקנדיא, וכן בג' כת"י קדומים של המשנה שבמשניות¹²², וכן בחלק מעדי הנוסח בבבלי.¹²³ ובסדור רש"ס כתב שמהרש"ל מחק הש', וכן הגיהו ר' עזריאל ור' אליהו מוילנא בסידורם (דפוס ברלין תע"ג).

ה. שם בנוסח הספרדים¹²⁴ (ומשם לחלק מנוסח החסידים ומהם לחלק מנוסח אשכנז בדורות האחרונים ממש) "והבאת שלום בין אדם לחברו ובין איש לאשתו", וכן במקורות הספרדיים המאוחרים של הירושלמי¹²⁵, וכע"ז בכת"י פרוכנסאלי אחד¹²⁶ "ובין אדם לאשתו". וכנראה הוא תוספת בתפלה בלבד ולא שכן היה להם גירסא במשנה או בבבלי.

לגבי ענין היידוע בלשון חכמים, ובפרט היידוע החסר בצירוף של שם עצם ושם תואר, הנה הדוגמאות הרגילות: חסידים/זקנים הראשונים, [אנשי] כנסת הגדולה, שם המפורש, לשון הרע. ואני מוסיף: מלך המשיח, שור המועד, "פטיש החזק, עמוד הימני". ועוד רבים. יש גם במקרא: כהן הראש (5 פעמים, ופעמים 'הכהן הראש').

ראיתי שיש על ענין זה מאמר של גב"ע צרפתי: דרכי היידוע של הצירוף שם עצם ושם תואר בלשון חכמים (בתוך: מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית, בר אילן תש"ן, עמ' 153). עכ"ל. ועוד הראה לי הנ"ל מאמרו של: ש"י פרידמן, 'מעולם ועד עולם', לשוננו: כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה, התשס"ח עמ' 77-79. ששם עמ' 79, כתב בזה"ל: "עולם במובן תבל ה"א הידיעה שכיחה עמה, והיקריות של עולם במשמע זה ללא יידוע נדירות הן".

117 וכן מחקו "שנאמר ונשלמה פרים שפתינו" בקטע "רבון העולמים אתה ציונתנו" כהגהתו מסברא של מו"ר הנאמן, ואפריון שכן הוא בסדור הספרדי הראשון ונציא רפ"ד ועוד. וכן תיקנו 'על שלש עבירות נשים מתות בשעת לדתן' הל' בחייריק כמו שנרפס בסדור איש מצליח וכל הספרים הישנים חוץ ממנצור ועיין עוד באורך בזה להרב יואל שושן באור תורה בערך בשנת תשס"ו. וכן שינו הפיסוק בברכת מודים לגרוס "אתה הוא לדור ודור, נודה לך" וגם זה כהכרעת האיש מצליח ע"פ האבודרהם (ועיין עוד באורך בזה להרב יואל שושן באור תורה ניסן תשס"ח סימן צ עמ' תקלכ"תקמב, ויש להוסיף שבשלשה קטעי גניזה מזרחיים שמספרם בספרו של ארליך על העמידה הוא רצה שמח תטו יש רק "נודה לך ונספר תהלתך", וזה מסייע לפיסוק הנ"ל כמו שהעיר לנכון ארליך שם עמ' 247 הע' 59). וכן בברכת המזון לאבלים הסגירו חיבות "במהרה בימינו" שנמחקו לנכון בסידור איש מצליח ואכמ"ל. וכן תיקנו שם "מנחם ציון בבנין ירושלים" כסידור איש מצליח בהתאם לדעת הרבה פוסקים ואכמ"ל. וכל תיקונים אלו לא תוקנו במהדורת 'בית תפלה' הישנה יותר ודוק.

118 קטעים ב-ד.

119 עיין הע' 130.

120 רק פריס 637, וחלק מעדי הנוסח של ספר המנהיג הנ"ל הע' 57. בקטלוגיה 'בין'.

121 ששומרים בעוד מקומות על נוסח פולין הישן, כגון "ונושב אליך לשמור חקיך" במודים דרבנן.

122 פרמה ושני קטעי גניזה.

123 בדפוסים ומינכן בשבת קכ"ן [אבל בקידושין לט רק במינכן וונציא 'שבין' ובשונצינו ווילנא 'בין', ובקידושין מ רק בדפוס ונציא ווילנא וע"י 'שבין' אבל במינכן ושונצינו 'בין'] ובהגדות התלמוד קושטא קידושין דף לט, אבל בוטיקן וקטע גניזה אוקספורד והגדות התלמוד קושטא שבת וקידושין דף מ 'בין' [ובקטע קיימברידג' חסר לגמרי בט"ס 'והבאת שלום בין אדם לחבירו']. ולא בדקתי כאן בעדי הנוסח של ליכרמן.

124 כגון כ"י פריס ודפוס ונציא רפ"ד ודפוס נאפולי ר"נ, אבל בכתב יד בהמ"ל 4674 אין "בין איש לאשתו" וכן ליתא בליסבון ר"ג [והוא אחד ההבדלים הבוודים בין ונציא רפ"ד לליסבון].

125 כן בירושלמי של ר"ש סירילי, אולי ע"פ כתבי יד ספרדיים של הירושלמי בהנחה שהיו לו, ויתכן גם שזה הגהה מסברתו ע"פ נוסח התפלה הספרדי.

126 פריס 590.

פרק ז. תוספת מהגמרא שבת קבו בתוך המשנה שבחלק מהסידורים

בגמ' שבת קכו ע"ב:

"אמר רב יהודה בר שילא א"ר אסי א"ר יוחנן ששה דברים אדם אוכל פירותיהם בעולם הזה והקין קיימת לו לעולם הבא ואלו הן הכנסת אורחין וביקור חולים ועיון תפלה והשכמת בית המדרש והמגדל בניו לתלמוד תורה והדן את חברו לכף זכות. איני והא אנן תנן אלו דברים שאדם עושה אותם אוכל פירותיהם בעולם הזה והקין קיימת לו לעולם הבא ואלו הן כיבוד אב ואם וגמילות חסדים והבאת שלום שבין אדם לחברו ות"ת כנגד כולם [הני אין מידי אחרינא לא] הני נמי (בגמילות חסדים) שייכי להדדי".

הרי להדיא שבמשנה בפאה מגויים רק "כיבוד אב ואם וגמילות חסדים והבאת שלום שבין אדם לחברו ות"ת כנגד כולם" ואכן כן הוא גם בציטוט הכבלי בקידושין לט ומ¹²⁷, וכן הוא בכל הכת"י של המשנה שבמשניות וכן מפורש במסכת אבות דרבי נתן (נוסחא א פרק מ, ונוסח צרפת פרק לט): "ארבעה דברים אדם עושה אותן אוכל פירותיהם בעולם הזה והקין קיימת לעולם הבא. אלו הן. כבוד אב ואם. וגמילות חסדים. והבאת שלום בין אדם לחברו. ותלמוד תורה כנגד כולם".

ובסידורי העדות השונות רובם הביאו המשנה ללא תוספת. כ"ה ב: רס"ג (ומצרים הקצר), רשב"ן, רמב"ם (ותימן), גניזה¹²⁸, איטליה¹²⁹, רומניא (וקנדיא), ארם צובא, בגדד, וצפ"א.

אולם בסידורי ספרד פולין צרפת פרוכנס ופרס וקורפו, הוסיפו קצת מצוות מתוך מימרת ר' יוחנן בשבת קכו הנ"ל. [ובכולם אחר 'וגמילות חסדים' כי בה נכללים רוב המצוות הנ"ל], וכן במדרש משלי¹³⁰ [ושם אחרי "והבאת שלום בין אדם לחברו"] ובסוף המאמר צירפתי טבלה של נוסחים אלו.¹³¹

127 אלא שבס"א שם נוסף 'והכנסת אורחיים', ובוטיקן 111 נוסף 'השכמת בית המדרש' וראה הע' 151 נוסח כת"י מינכן שם.

128 קטעים ב-ד.

129 בדקתי הרבה כתבי יד, יוצא מן הכלל כתב יד סדור מנהג איטליה מיוחד וטיקן ס' 617, הגורס: וגמילות חסדים והשכמת בית המדרש ועיון תפלה והכנסת אורחיים ובקור חולים והלית המת והבאת שלום בין אדם לחברו והמגדל את בניו לתלמוד תורה ותלמוד תורה כנגד כולם".

130 מהדורות בובר, וילנא תרנ"ג, פרשה כז פסוק יח, דף נא ע"ב. וז"ל "נוצר תאנה יאכל פריה. אמר ר' לוי אם זכה אדם בתורה בעולם הזה, יאכל פריה לעולם הבא. תמן תנינן אלו דברים שאין להם שיעור, הפאה [והבכורים] והראיון וגמילות חסדים ותלמוד תורה, ואלו דברים שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה והקין קיימת לעולם הבא, כבוד אב ואם, וגמילות חסדים, והבאת שלום בין אדם לחברו, ובקור חולים, ועיון תפלה, והשכמת בית המדרש, ותלמוד תורה כנגד כלם, לכך נאמר נוצר תאנה יאכל פריה". שו"ר שבילקוט המכירי משלי כז יח. דף סט ע"ב במהדורת ירושלים תרס"ב. ציטט כל קטע זה בשם מדרש משלי אך שם הנוסח "נוצר תאנה יאכל פריה. אמר ר' לוי אם זוכה אדם בתורה בעולם הזה, יאכל פריה לעולם הבא. תמן תנינן אלו דברים שאין להם שיעור, הפאה והבכורים והראיון, ואלו דברים שאדם עושה אותם אוכל פירותיהם בעולם הזה והקין קיימת לעולם הבא, כבוד אב ואם, [וגמילות חסדים], [אהבת] [והבאת] שלום בין אדם לחברו, ותלמוד תורה כנגד כלם, לכך נאמר נוצר תאנה יאכל פריה". ובחלק מהשינויים נראה שהם השפעות מפורכנס ששם התגורר ילקוט המכירי.

הקטע כולו חסר בדפו"ר-תגורמה, וכדפוס שני ונציא חסר מ'תמן תנינן' עד הסוף, והוסיפו בובר ע"פ כתב יד פרמה ורומי ובובר לא ציין הבדלים ביניהם [מלבד 'והבכורים'].

131 לא נכלל שם נוסח מימרת ר' יוחנן עצמה בזה על נוסחאותיה.

וכבר כתבו בתוס' ברכות יא, ב ד"ה שכבר "והצרפתיים"¹³² נהגו לומר פסוקים וברכת כהנים וגם אלו דברים שאין להם שיעור שהיא משנה (פ"א דפאה) ואלו דברים שאדם אוכל פירותיהם כו' שהיא ברייתא (מס' שבת קכז). מפני הירושלמי דבעי שילמוד על אתר". והועתק לשונם במרדכי שם רמז ל, ומה שכתבו 'ברייטא' לאו דווקא וכוונתם 'מימרא' [ועיין מהרש"ל ומהרש"א שם] ועיין במשנ"ב סימן מז ס"ק כא, שהוא כדי ללמוד מקרא (ברכת כהנים) משנה (אלו דברים שיש להם) ותלמוד (אלו דברים שאדם).

ומה שלא נזכר בשום נוסח¹³³ "והמגדל בניו לתלמוד תורה והדן את חברו לכף זכות" (ובשו"ת מהרש"ל סימן ס"ד כתב באמת שצריך להוסיף זאת¹³⁴) עיין בסדור אוצר התפלות בגליון הגרי"ב ש"המגדל בניו לת"ת" פשיטא שנכלל בת"ת שהרי לפעמים בנו קודם לו לת"ת, וכן "הדן את חברו לכף זכות" הוא ק"ו מ"הבאת שלום בין אדם לחבירו" שהמביא שלום ק"ו שהוא עצמו לא יריב עם חבירו.

ולא מקרה הוא שכל הנוסחאות שהוסיפו דברים מן הבבלי, גם את עיקר המשנה העתיקו כנוסח הבבלי דהיינו שגרסו 'עושה אותם' וכן 'ואלו הן' וכן 'פירותיהם' [מלבד פרס ופולין שהעתיקו נוסח המשנה שבמשניות ולתוכה הוסיפו מצוות מתוך מימרת ר' יוחנן, וכן קורפו שבלאו הכי הרכיב כאן את נוסח רומניא עם נוסח אחר].

פרק ח. מקור נוסח צרפת

מסקנה חשובה ניתן להסיק מכל העיון בשינויי הנוסחאות במשנה זו, שנוסח צרפת (ואנגליה) נילקח מנוסח פרוכנס, שהרי כאמור בנוסח אשכנז לא אמרו כלל משנה זו, ומאידך בכל משנה זו אין הבדלים של ממש בין צרפת לפרוכנס, ובפרט מצאנו בשניהם הנוסחה הנדירה (פרוכנס צרפת ורומניא בלבד) המשמיטה ברישא את "וגמילות חסדים ותלמוד תורה", וגם שניהם הם בין היחידים שמוסיפים דברים ממימרת ר"י (מלבד פרוכנס וצרפת, נמצא כן רק בספרד פרס קורפו ופולין) ושניהם גורסים נוסח המשנה כמו נוסח הבבלי ולא כמו המשנה שבמשניות (מלבד מפרוכנס וצרפת, נמצא כן רק בספרד צפ"א ובגדד)¹³⁵, וכן גורסים תיבות "עושה אותם" (מלבד מפרוכנס וצרפת, נמצא כן רק בספרד) ולכן נראה שכל הוספת משנה זו במנהג צרפת נלקח מפרוכנס ולכן נוסחם זהה.

ואכן במק"א הוכחתי שבאופן כללי נוסח צרפת הינו הרכבה של נוסחי אשכנז ופרוכנס [ולכן נדיר מאד למצוא בצרפת נוסחאות מקוריות¹³⁶ שאינם לא בפרוכנס ולא באשכנז,

132 היינו שהאשכנזים לא אמרו כלל משנה זו. אגב מדלא כתב "ואנחנו נוהגים" משמע שבעל תוספות ברכות לא התגורר בצרפת אלא באשכנז.

133 וראה הע' 129.

134 ועוד העיר שם ש"הכנסת כלה והלוית המת אינן לא בנוסח המשנה ולא בנוסח דר' יוחנן ואפשר שפירוש בעלמא הוא על ג"ח שעיקר פירושו זו גמילות חסדים הוא הכנסת כלה והלוית המת" [ושפיר עמ' 175, העיר שמקורו ממדרש תנחומא (בבב) פרשת וישלח סימן כג "אמר ר' שמעון בר אבא שתי מדות הן של גומלי חסדים, לגמול חסד עם הכלה ואת המת"]. וענינים אלו נמצאים רק בפולין ופרוכנס, ומכאן נראה שמנהג פולין הושפע מפרוכנס וצריך עיון דרך איזה צנורות הגיע נוסח פרוכנס לפולין.

135 וכן שניהם גורסים 'שבין אדם לחבירו'.

136 הדגשתי מקוריות, דהיינו שיש להם חברים מנוסחאות עתיקות אחרות, ולאפוקי קצת נוסחאות שנוצרו ע"י חכמי צרפת כגון הגהת ר"ת 'והחזיר לנו את הארוסות לנו' וכן הנוסחא 'עקבים נקובים חללים חלולים' שהבאתי במאמרי על נוסח חללים חללים, שאין לה חבר והיא המצאה של מקצת חכמי צרפת ע"ש. ואולי לקטגוריה זו שייכים הנוסחאות "רצה יי אלוקינו בעמך בית ישראל" "חוס נא ורחם עלינו (שמע קולנו)".

ומאידך יש הרבה נוסחאות שנמצאות רק באשכנז וצרפת והרבה נוסחאות שנמצאות רק בפרובנס וצרפת].

למסקנה זו יש גם השלכה לשאלת הנוסח המקורי במשפט 'עושה אותם ואוכל' שהבאנו בפרק ב' שברוב צרפת 'עושה אותם ואוכל' וברוב פרובנס 'העושה אותם אוכל', ובמקצת צרפת ומקצת פרובנס 'עושה אותם אוכל'. ולפי האמור שנוסח צרפת במשנה זו מקורו בפרובנס, אם כן אם נניח שהנוסח המקורי של פרובנס היה "העושה אותם אוכל" אין מובן כלל מה פגם מצאו בה חכמי צרפת להמירה בנוסח "עושה אותם ואוכל" דמאי אולמיה דהאי מהאי, וביותר קשה למה שינו חלקם ל'עושה אותם אוכל' שהוא נוסח קשה. וגם אם נניח להיפך שנוסח פרובנס המקורי 'עושה אותם ואוכל' כמו ברוב צרפת, יהיה קשה מה פגם מצאו בה חכמי פרובנס להמירה בנוסח 'העושה אותם אוכל' דמאי אולמיה דהאי מהאי, וביותר קשה למה שינו חלקם ל'עושה אותם אוכל' שהוא נוסח קשה.

ואין לך אלא לומר שבפרובנס הקדומה גרסו 'עושה אותם אוכל', ובתקופה הקדומה נוסח זה הגיע כך לצרפת, ורק מחמת הקושי התחבירי שלו שינו ברוב צרפת ל'עושה אותם ואוכל' וברוב פרובנס שינו 'העושה אותם אוכל' ומ"מ גם בצרפת וגם בפרובנס היו שהמשיכו בנוסח זה.

עוד יש למסקנה זו השלכה לנושא של גירסת 'חלולים' או 'חללים' שדנתי בה בהרחבה במק"א והראתי שבנוסח פרובנס 'חלולים', ובאשכנז ברוב 'חלולים' ובמיעוט 'חללים' ואילו בצרפת כמעט כולם גורסים 'חללים'. וכיון שגירסת חללים לא קיימת בפרובנס א"כ הימצאותה בצרפת איננה בהשפעת פרובנס, ואם כן לכאורה יש להסיק שנוסח אשכנז הקדמון היה 'חללים' (וכמו שנשתמר במקצת מקורות אשכנזיים) ורק מאוחר יותר שונה ל'חלולים' כנראה בעקבות הגימטריא ש'חלולים' חלולים' עולה רמ"ח כמו שהביא הרוקח משם 'מעשה הגאונים', וכידוע חכמי אשכנז הקדמונים הסתמכו הרבה על גימטריות, ועדיין צ"ע.

סיכום

א. לימוד משנת אלו דברים הוא מנהג קדום מתקופת הגאונים, אך אינו חובה (הע' 5), ונהגה רוב עדות ישראל: רס"ג (ומצרים הקצר), רשב"ן, רמב"ם (ותימן), צרפת (ואנגליה), פרובנס (וקטלוגיה), איטליה, רומניא (וקנדיא וקורפו וכפא), צפ"א, פרס, אר"צ ובגדד ומצרים. אך לא נהגה במנהג אשכנז המערבי וכן במנהג הספרדי הקדום (והגיע לשם באמצע תקופת הראשונים מפרובנס), וכן אינה בסדר רע"ג, אלא שכל אלו אמרו במקומה את משנת 'איזהו מקומן' (פרק א).

ב. במשנה קטנה זו היו שני הבדלים בין הנוסח הבבלי לנוסח הארץ-ישראלי: הבבליים גרסו "פירותיהם בעולם הזה" וכן "לעולם הבא ואלו הן כיבוד אב" ואילו בנוסח א"י גרסו "לעולם הבא כיבוד אב" ויש מהם שגם גרסו "מפירותיהם בעולם הזה". ובסידורי העדות השונות: בגדד וצפ"א ספרד פרובנס וצרפת גורסים בכל נוסח הבבלי, וכן הוא באבות דר' נתן. ואילו רס"ג רשב"ן רמב"ם איטליה רומניא פרס אר"צ גורסים בכל נוסח א"י (פרק ב).

ג. בנוסח פרובנס הגירסה "אלו דברים שאדם עושה אותם אוכל", ומשם לסידורי צרפת וכן בסידורי הספרדים עד היום, והלשון קשה קצת מבחינה תחבירית, ולכן הגיהו מקצת מחכמי צרפת "אלו דברים שאדם עושה אותם ואוכל", אבל יותר

נכונה הגהת רוב חכמי פרובנס ואנגליה "אלו דברים שאדם העושה אותם אוכל" וכיוון להגהה זו מו"ר הגר"מ מאזוז מדעתו הרחבה והוכחנו שכן הגיה הגר"א בהגהותיו לאבות דרבי נתן. ונראה שכן עיקר, לאור מה שהארכנו שנוסח זה מקורו לא במשנה שבמשניות ולא בבבלי בנוסח משנה, אלא שכן הוסיפו חכמי פרובנס מתוך מימרת רבי יוחנן, ושם אין בעיה תחבירית, ולפי"ז כשמוסיפים כן במשנה כאן ראוי באמת לומר 'העושה' (פרק ג).

ד. בסידורי פרובנס צרפת ורומניא וגניזה חסר ברישא "וגמילות חסדים ותלמוד תורה" וברמב"ם בסדר התפלה וכן בנוסח פרס השמיטו "ותלמוד תורה" ואין לזה חברים בנוסח המשנה עצמה. והצענו ביאור לכך משום ההלכה שאסור לומר לפני עמי הארצות שתלמוד תורה אין לו שיעור והיינו שיוצאים ידי חובה בכל שהוא, וסדור התפלה נאמר גם על ידי עמי הארצות. וה"ה לגמילות חסדים (פרק ד).

ה. ברוב הנוסחאות העתיקות גרסין ברישא "וגמילות חסד" בלשון יחיד, וקרוב לודאי שהוא הנוסח המקורי, והצענו שסיבת החילוק בין הרישא לסיפא היא שברישא מדובר רק בגמילות חסד שבגופו ובסיפא גם בגמילות חסד שבממונו (פרק ה).

ו. רוב סידורי העדות השונות הביאו סוף המשנה כלשונה ללא תוספת. כ"ה ב: רס"ג, רשב"ן, רמב"ם, איטליה, רומניא, ארם צובא, בגדד, וצפ"א. אולם בסידורי פרובנס ספרד פולין צרפת ופרס וקורפו, הוסיפו מצוות מתוך מימרת ר' יוחנן בשבת קזו (פרק ז).

ז. נוסח צרפת באופן כללי מורכב מנוסח אשכנז ופרובנס, ובמשנה זו לקוח כולו מפרובנס (פרק ח).

ח. אין מושג 'טעות סופר', הנובעת מרשלנות הסופרים גרידא (כגון 'טעות הדומות'), בנוסחאות הסידורים של עדות שלמות (מלבד קצת טעיות בניקוד והרבה בפיוטים), וכל השינויים שבין הנוסחאות השונות מקורם משינויים מכוונים שנעשו ע"י חכמים שונים, אלא שלמעשה חלק מן השינויים המכוונים הנ"ל אינם נכונים מכל מיני סיבות (הע' 73 ע"ש).

ט. ש"ס כת"י מינכן נכתב ע"י סופר שהתפלל בנוסח צרפת (הע' 58), וכן בבלי כת"י וטיקן 111 (הע' 65) וגם תלמוד בבלי בדפוס שונצ'ינו נדפס ע"פ כתבי יד שמוצאם הראשוני בצרפת (הע' 66).

י. מחבר התוספות למסכת ברכות הנדפס לא התגורר בצרפת אלא באשכנז (הע' 132).

יא. הרמב"ם בדפוסים הרגילים יתכן שנדפס על פי כת"י צרפתיים (הע' 151).

יב. המדפיס ר' יוסף שלינגר בסדורים הספרדיים שהדפיס בוניה, שינה כמה דברים ע"פ הדקדוק כגון "בורא פרי הגפן" הג' בקמץ וכן "חי העולמים" הח' בצירי ועוד, ובעקבותיו בסדור בני ציון בהוצאת סיני לפני כארבעים שנה (הע' 43).

יג. בסידור כמנהג קורפו מיוחס לרומניא משנת רפ"ז, כת"י פריס 616, הנוסח שם מתייבות "יהי רצון מלפניך וכו' שתתן חלקי בתורתך" עד סוף "רבי ישמעאל אומר" מועתק מילה במילה מסידורי הדפוס הספרדיים (הע' 11).

הטבלא דלהלן שייך לפרק ז' ע"י הערה 131.

מדרש משלי	ספרד	פולין	פרובנס ¹³⁷	צרפת ¹³⁸ ואנגליה ¹³⁹	פרס	קורפו
ובקור חולים, ועיין תפלה, והשכמת בית המדרש,	וביקור חולים והכנסת אורחים והשכמת בית הכנסת ¹⁴⁰	¹⁴¹ והשכמת [ל] ¹⁴² בית המדרש שחרית וערבית ¹⁴³ ובקור חולים והכנסת כלה והלויית המת ועיין תפלה	[והשכמת בית המדרש] ¹⁴⁴ [ועיין תפלה] ¹⁴⁵ ובקור חולים ¹⁴⁶ והכנסת אורחים ¹⁴⁷ [והוצאת המת והכנסת כלה לחופה] ¹⁴⁸	וביקור חולים (והכנסת אורחים) ¹⁴⁹ והשכמת בית המדרש (ועיין תפילה) ¹⁵⁰ נ"א ¹⁵¹ ועיין תפיל' ובקור חולי' והשכמ' בי' המדר' [והכנסת אורחים] ¹⁵²	וביקור חולים והכנסת אורחים והשכמת בית המדרש ועיין תפלה ובקור חולים וניחומת! אבליים] ¹⁵⁴	וביקור חולים והכנסת אורחים והשכמת בית המדרש ועיין תפלה

137 בהמ"ל 4601; פריס 590; לונדון; פריס 637. בקטלוגיה גינצבורג ווטיקן אין שום הוספה ובאוקספורד הנוסח כספרד כתבי יד.

138 מחזור ויטרי כת"י ש המובא מהדורות גולדשמידט עמ' קב, ובסדר קדום מאוד כמנהג צרפת, כ"י פריס 634, [ובו חסר תיבת 'אותם' כמו בבבלי כת"י מינכן הצרפתי בשבת]; כ"י פריס 642, ועיין סמ"ג עשין יב ואין לי סמ"ג השלם. ושור' שכן הוא בכל הכת"י הצרפתיים (כעשרים וכלולים בו כל הנ"ל) שהביא שפיר עמ' 170. אך הכת"י פריס 637 שהביא ממנו שם נוסח ייחודי אינו שייך למנהג צרפת אלא למנהג פרובנס. בעץ חיים לונדון וארבעת כת"י האחרים של מחז"ו מובאת המשנה בפאה ללא שום הוספה וכן בסדר צרפתי פריס 33 וכמדומה ששפיר לא השתמש בו.

139 שני כתבי יד.

140 כן נוסח הדפוסים [שני הדפוסים הראשונים], אבל בכת"י בהמ"ל ולונדון "וביקור חולים והשכמת! לבית המדרש והכנסת אורחים [לביתו. לונדון]" והוא כמעט היינו הך בשינוי סדר, וגם גורס 'והשכמת לבית המדרש' וכן נוסח מוזר זה (והשכמת לבית) בסדר פרס ובכת"י פולין דלהלן. ובכת"י פריס וביקור חולים והשכמת! לבתי כנסיות ולבתי מדרשות (המ' בסגול) והכנסת אורחים."

141 בכת"י נוסף בסעות 'ותלמוד תורה' ומיותר שכבר נזכר להלן בסוף.

142 כת"י הנ"ל.

143 דפוס פראג.

144 לונדון, פריס 637. וכן בהמ"ל לפני 'והוצאת המת'.

145 פריס 637.

146 בהמ"ל. לונדון (ושם לפני 'והשכמת בית המדרש'). בפריס 590 זה בסוף הרשימה אחרי והכנסת אורחים. לונדון.

148 בהמ"ל. ובפריס 637 'והכנסת כלה והוצאת המת והכנסת אורחים'.

149 רק בפריס 642 ובמחז"ו כת"י ש מהמאה הי"ב. ואנגליה אוקספורד ופריס.

150 אנגליה פריס, וכן בעוד 4 כתבי יד אצל שפיר, וכל אחד ממקם אותו במקום אחר.

151 מינכן קידושין מ ע"ב, וכאמור לעיל לא יתכן שהוא נוסח הבבלי אלא שסופר כת"י מינכן הצרפתי [עיין לעיל הע' 58] הושפע מנוסח תפלתו. וכן ברמב"ם בדפוסים הרגילים שנראה מכאן שנדפסו על פי כת"י צרפתיים [אלא שיש בו גם השפעות נוסח מן המדפיס האיטלקי ואכמ"ל]. ועיין עוד בדברות משה פיינשטיין קידושין סימן נ אות סח עמ' תקמח.

152 דפוס הרמב"ם וליטא במינכן הנ"ל.

153 ראה הע' 140.

154 סדר רשב"ן כת"י וטיקן 497 ס' 538, המושפע רבות מנוסח פרס.

סדור מנהג קטלוגיה גינצבורג

או דברים
 שאדם עשה אונן
 אוכל פירותיהן בעולם הזה והקדש
 קיימת לעולם
 חכא און פחד
 אכאס ונמלגת
 חסדים והבאת שלום
 בין אדם לחבירו ות
 ומעור מעור כבוד
 כלן

מחזור כפא לתשרי, עם יותר השפעות מפרס, מוסקבה ספריית המדינה 78 ס' 52013

כרמא נשא נשא עבדתי וחדד נשא
 ודאדית וחדד נשא כרמא
אלוהים
 שאין נשא עבדתי וחדד נשא
 ודאדית וחדד נשא כרמא
 ודאדית וחדד נשא כרמא
 ודאדית וחדד נשא כרמא
 ודאדית וחדד נשא כרמא
 ודאדית וחדד נשא כרמא

פרובנס כת"י לונדון 694

הפדדש והכנסת אורחים לביתם והסאת
 שלום בין אדם לחבירו ותלמוד תורה
 בעד כלם ועבדתי לה מנחת יחודה
 וידעתי כיני עולם וכשנים קדמויות

אדם כני יעלה ואני אברכה
 לו דברים שאין להם שיעור הפאה והכ
 והכבוד והדאדית וחדד נשא
 ודאדית וחדד נשא כרמא
 ודאדית וחדד נשא כרמא
 ודאדית וחדד נשא כרמא
 ודאדית וחדד נשא כרמא

רומניא קושטא ר"ע

ח את זה ער שיבא הכחוב השלישי ויכריע ביניהם : **אלו** דברים
 שאין להם שיעור הפאה והכבוד והדאדית וחדד נשא
 שאדם אוכל פירותיהן בעולם הזה והקדש קיימת לו לעולם הבא כבוד
 אכאס ונמלגת חסדים והבאת שלום בין אדם לחבירו ותלמוד תורה
 כנור כלם אמר ר' יורא כמות ישראל הנהן החסידות על עמךן שאבילו